T. C.
YÜZÜNCÜ YIL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
ARAP DİLİ VE BELAĞATI BİLİM DALI

ENDÜLÜS'TE ARAP DİLİ ÇALIŞMALARI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Hazırlayan
Aydın YILDIRIM

Danışman
Doç. Dr. Yakup CİV ELEK

VAN—2007

ÖNSÖZ **1**
K I S A L T M A L A R **2**
1. GİRİŞ ENDÜLÜS TARİHİ, DİL VE EDEBİYATI **3**
1. 1. ENDÜLÜS TARİHİNE KISA BİR BAKIŞ **3**
1. 1. 1. Valiler Dönemi 4
1. 1. 2. Endülüs Emevileri Dönemi 4
1. 1. 3. Mülükü't-Tavâif Dönemi 5
1. 1. 4. Murabıtlar ve Muvahhidler Dönemi) 5
1. 1. 5. Gırnata Emirliği 6
1. 1. 6. Moriskolar 6
1. 2. ENDÜLÜS'TE İLİM HAYATI - DİL VE EDEBİYAT **7**
1. 2. 1. Şiir 9
1. 2. 2. Nesir 12
1. 2. 3. Dil ve Gramer 13
2. ARAP DİLİNİN OLUŞUM SÜRECİ **15**
2. 1. Arap Dilinin Tarihçesi 15
2. 2. Arap Nahvinin Oluşum Süreci 15
2. 3. Çağdaş Araştırmacıların ve Müsteşriklerin Görüşleri 17
2. 4. Arap Dil Okulları 19
2. 4. 1. Basra Dil Okulu 19
2. 4. 2. Kûfe Dil Okulu 20
2. 4. 2. 1. Basra –Kûfe Ekolleri Arasında Mukayese 21
2. 4. 3. Bağdat Dil Okulu 22
2. 4. 4. Mısır Dil Okulu 23
3. ENDÜLÜS'TE G R A M E R Ç A L I Ş M A L A R I **25**
3. 1. Endülüs Dil Okulu 25
3. 2. Endülüs Dil Okulunun Diğer Dil Okullarıyla İlişkisi 26
3. 3. Endülüs'te İlk Gramer Çalışmaları 27
4. ENDÜLÜS GRAMERCILERI **30**
4. 1. Valiler ve Endülüs Emevileri Dönemi 30
4. 1. 1. Kazzâz el-Kayrevânî 30
4. 1. 2. Muhammed b. Yahya er-Rabâhî 31
4. 1. 3. Ali Ebû el-Kâlî 31
4. 1. 4. İbnu'l-Kutiyye 32

4. 1. 5 Ahmed b. Abbân 33
4. 1. 6 Ebû Bekr ez-Zubeydî 33
4. 2. Muluku't-Tavâif Dönemi 33
4. 2 1 İbn Sîde 33
4. 2. 2. Süleyman b. İsa eş-Şantamari 34
4. 2. 3 Abdullah b. Muhammed el-Batalyevsî 35
4. 2. 4 İbn'ul-Bâziş 36
4. 2. 5 İbnu't-Tarâvâ 37
4. 3. Murabıtlar ve Muvahhidler Dönemi 38
4. 3. 1. Ahmed. Tâhir 38
4. 3. 2. es-Suheylî 39
4. 3. 3. el-Cazûlî 39
4. 3. 4. İbn Harûf 40
4. 3. 5. Ebû Ali eş-Şeleybîn 40
4. 3. 6. İbn Ebü'r-Rebî 41
4. 3. 7. İbn Hişam el-Hazrevî 42
4. 3. 8. İbn Madâ 42
4. 3. 8. 1. Görüşleri 44
4. 3. 7. İbn Usfûr 48
4. 3. 7. 1. Görüşleri 49
4. 3. 8. İbn Mâlik 50
4. 3. 8. 1. Eserleri 51
4. 3. 8. 2. Gramer Çalışmaları 53
4. 3. 8. 3. Görüş ve İçtihatları 56
4. 3. 9. Ebû Hayyân 56
4. 3. 9. 1. Eserleri 58
4. 3. 9. 2. Gramer Çalışmaları 59
4. 3. 9. 3. Görüş ve İçtihatları 62
4. 3. 9. 4. Ebû Hayyân' in Türk Dili Çalışmaları 62
4. 3. 9. 5. *Kitâbu'l-İdrak li Lisâni'l-Etrâk* 63
5. S O N U Ç 65
6. B İ B L İ Y OG R A F Y A 67

ÖNSÖZ

Yüksek lisans tezi olarak hazırladığımız bu çalışmamızda Endülüs'te Arap dili çalışmalarını inceledik. Üç bölümden oluşan bu çalışmanın giriş bölümünde kısaca Endülüs Emevi devletini genel hatlarıyla tanıtmaya çalıştık İlk bölümünde, Arap gramerinin tedvin sürecini, gramer ekollerini ve önde gelen gramercilerini ele aldık. İkinci bölümde ise Endülüs dil ekolunu, bu ekolün çalışmalarını ve özelliklerini inceledik. Üçüncü bölümde ise Endülüs'te yetişen dilcileri, eserlerini ayrıntılı biçimde ele alarak konuyu kapsamlı biçimde aktarmaya çalıştık.

Türkiye'de Emevi, Abbasi ve Modern dönemde dil ve edebiyatı üzerinde pek fazla araştırma ve inceleme bulunmasına karşın, Endülüs dil okulu, gelişimi ve özellileri hakkında, yeterli sayıda çalışma bulunmamaktadır. Bu döneme ait mevcut kaynaklar az ve sınırlı sayıdadır. Bu nedenle araştırmamızın bu alana mütevazı bir katkı sunacağını düşünüyoruz.

Bu çalışma esnasında bana önerileriyle yol gösteren sayın hocam Doç. Dr. Yakup CIVELEK'e teşekkürü borç bilirim.

Aydın YILDIRIM

VAN - 2007

K I S A L T M A L A R

Bkz. :bakınız

b. :bin

c. :cilt

çev. : çeviren

DTCFD : Dil Tarih ve Coğrafya Fakültesi Dergisi

DİA: Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi

GAL. : Geschichte der Arabischen Literature

H. : Hicri

İA : Milli Eğitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisi

M : miladi

MEB. :Milli Eğitim Bakanlığı

ö. : Ölum tarihi

s. :sayfa

trs. : Tarihsiz

Supl: Suplement

Ünv. :Üniversite

ve diğr: ve diğerleri

Yay. :Yayınlayan

Dipnot kısaltmalarında bir yazarın tek eseri vars ikinci defa atıflarda sadece yazarın meşhur adını ve s. Kısaltması yapmaksızın sayfa numarası verilmiştir. Yazarın iki eseri var ise bunlar yazarın meşhur ismi ve kısaltılmış şekliyle gösterilmiştir. Ayrıca cilt ve sayfa numarasına atıf yapıldığında c.I, s. 389 yerine I, 389 şeklinde verilmiştir.

1. GİRİŞ ENDÜLÜS TARİHİ, DİL VE EDEBİYATI

1. 1. ENDÜLÜS TARİHİNE KISA BİR BAKIŞ

Endülüs. Müslümanların İspanya'ya verdikleri bir isimdir. Günümüzde ise İspanya'nın güneyindeki bir eyaletin adıdır. İlk dönem İslam fetihlerinin tabii bir uzantısı olarak 711-714 yılları arasında Müslümanların hakimiyetine geçen Endülüs. coğrafi sınırları zamanla daralmakla beraber 8 asır boyunca İslam ülkesi olarak kalmıştır. [1]

Araplar tarafından İspanya için kullanılan ve ülkeden tamamen çıkarılmalarından sonra İspanyolcaya Andalucia şeklinde ve önceleri yalnız "müslüman İspanyası" anlamında geçen Endülüs (Endelüs) kelimesinin kökeni kesin biçimde tespit edilebilmiş değildir. Bugün genellikle, Hispania Karşılığı olarak ilk defa fetihten sonra 98 (716) yılında basılmış bir sikke üzerinde görülen ismin. V. yüzyılda Kuzey Afrika'ya geçmeden önce on sekiz yıl kadar İspanya'nın güneyinde kalan Vandallar'ın (Vandalus) adından türetilmiş olabileceği (Vandalicia /Vandal ülkesi) kabul edilmektedir. [2]

Müslümanların İspanya serüveni, ilk İslam fetihlerinin son halkasını teşkil eden Endülüs'ün fethiyle başlamıştır. 92/710 yılına kadar birkaç şehir ve kale dışında Kuzey Afrika'nın tamamını ele geçirmiş olan müslümanların yeni bir hamle daha yaparak, 92/710 yılında Kuzey Afrika Valisi Musa b. Nusayr, Emevi Halifesi Velid b. Abdülmelik'ten izin alarak Tarif b. Mâlik'i keşif gayesiyle İspanya'nın güney sahillerine göndermiştir. [3] Tarif b. Mâlik'in bol ganimetlerle dönmesinden sonra fetih hazırlıklarına başlandı. Musa b. Nusayr, 93/711 yılında azatlısı Berberi asıllı Tarık b. Ziyad'ı, iç kavgalarla boğuşan Vizigot Krallığının hüküm sürdüğü İspanya üzerine göndermiş ve Tarık b. Ziyad kısa zamanda İspanya'nın Tuleytula (Toledo) şehrine kadar ki kısmını hakimiyeti altına almıştır. [4] Böylece İspanya'da ilk fetihler

---

[1] Mehmet Özdemir, "Endülüs" *DİA*, İstanbul 1995, XI, 210.
[2] Seyyid Abdülazîz Salim, *Târîhu'l-Müsiimîn ve Asâruhum fi'l-Endelüs.* İskenderiye 1985, s. 33.
[3] Özdemir, XI, 223.
[4] Philip. Hitti, *İslam Târihi*, (çev. Salih Tuğ), İstanbul 1980, III, 797.

gerçekleşmiştir.[5] Musa b. Nusayr, Bizanslıları Kartaca'dan kovarak Atlantik okyanusu'na kadar uzanan bölgeyi hâkimiyeti altına almasıyla Avrupa'nın fethinde ilk engeli aşılmıştır.[6]

93/711 yılından itibaren müslümanların ve gayr-ı müslim teb'anın çeşitli sahalardaki faaliyetleri ile parlak bir medeniyetin doğuşuna sahne olan, [7] Endülüs ilim ve sanatta kendine özgü bir yorum getirmiştir.[8]

Endülüs siyasi tarihi başlıca altı ayrı döneme ayrılmaktadır.

1. 1. 1. Valiler Dönemi

Valiler dönemi hicri 93-137 miladi 711-755 yılları içine alır. Bu dönemde Endülüs. doğudaki Emevi Devleti'nin bir vilayeti olarak idare edilmiştir. En önemli gelişme, Müslüman fatihlerin Pireneler'i aşarak Avrupa'nın fethi için yaptıkları askeri seferlerdir. Bu seferlerde Müslümanlar, 732 senesinde Paris'e kadar gelmişlerdir. Bunun dışında Endülüs'te yeni bir toplum düzeni oluşturulmaya gayret edilmiştir. Vizigotlar döneminde katolik kilisesinin tahrikiyle Yahudiler ve Arianistler üzerindeki baskılara son verilerek özgür bir dini ortam oluşturulmuştur. Böylece tabakalaşma esasına dayalı eski toplum düzenine son verilmiştir.[9]

1. 1. 2. Endülüs Emevileri Dönemi

Doğudaki devlet düzenini örnek alarak Endülüs'ü 756 senesinde bağımsız bir devlet haline getiren Endülüs Emevileri, bir taraftan siyasi varlıklarını devam ettirebilmek için müstakil bir ordu kurarken, diğer yandan Kahire, Mekke, Medine, Bağdat ve Şam gibi o günün gözde ilim merkezlerine çok sayıda öğrenci göndererek bu merkezlerdeki ilmi gelişmelerin Endülüs'e aktarımını sağladılar.[10]

Hicri 138-415 miladi 756-1031 arasını kapsayan bu dönemde Avrupa'daki kiliselerde bulunan papazlar dışında okuma yazma bilen kimse zor bulunurken

---

[5] Hüseyin Mûnîs, *Fecrü'l-Endelüs,* Cidde 1985, s. 47.
[6] Hitti, III, 776.
[7] Özdemir, XI, 222..
[8] Adil Saîd Bîştâvî. *el-Endelüsiyyün*, Dımaşk 1985, s. 16.
[9] Hüseyin Mûnîs, "La Division poIitico-adminis-trativa de la Espania Musulmana", *Revista del Instituto Egipcio de Estudies Islâmicos.* V, Madrid 1957, s. 79.
[10] Muhammed b. Abbüd, *et-Târîhu's-Siyâsî ve'l-İctimâ'î lil-İşbîliyye*, Tıtvân 1983, s. 217.

Endülüs'te halkın tamamına yakını okur yazardı. Ekonomik ve bayındırlık faaliyetlerinin artmasının yanısıra başkent Kurtuba (Cordova) bir diplomasi merkezi haline gelmişti. Sağlanan hoşgörü ortamı sayesinde cami, kilise ve havra yan yana kavgasız yaşama imkanı buldu. Sonuç olarak Endülüs. bu dönemde Avrupa'nın en güçlü devleti olmuştur.[11]

1. 1. 3. Mülükü't-Tavâif Dönemi

Bu dönem hicri 415-474 miladi 1031-1090 yılları arasındaki süreyi içerir. 1031 yılındaki iç karışıklıklar sebebiyle Emevi Devleti yıkılınca, Endülüs siyasi olarak bir bölünme sürecine girdi. Bu süreçte hemen her şehir, bağımsız devletçiklere dönüştüler. Bu siyasi bölünmeye rağmen Endülüs'te medeniyet alanındaki yükseliş devam etti. Bunun en önemli göstergesi hemen her şehrin bir Kurtuba'ya dönüşmesi idi. Edebiyat, astronomi, tıp, ve felsefe alanında önemli gelişmeler kaydedildi. Fakat siyasi bölünmüşlük, İspanya'nın ikinci büyük şehri olan Tuleytula'nın (Toledo) 1085 yılında düşmesine sebep olmuştur. Bu durumda Endülüslüler Kuzey Afrika'dan yardım istemek zorunda kaldılar.[12]

1. 1. 4. Murabıtlar ve Muvahhidler Dönemi)

(542-624/ 1147-1229) yılları arasını kapsayan bir dönemdir. 1086 senesinde Endülüslülerin yardımına koşan ve Kuzey Afrika'da büyük devlet kurmuş olan Murabıtlar, 1147 senesine kadar Endülüs'ü kendilerine bağlı bir vilayet olarak idare ettiler. Bu tarihten sonra Endülüs'ün idaresi yine Kuzey Afrika'dan gelen Muvahhidler tarafından üstlenildi.[13] Bu dönemde Hıristiyan Avrupa, Papalığın yönlendirmesiyle Endülüs'ü haçlı saldırılarının hedefi haline getirdi. Bu sebeple bu dönem çoğunlukla haçlılara karşı verilen savunma savaşlarıyla geçti. Fakat uygarlık alanındaki gelişmeler durmadı. Nitekim Avrupa'yı derinden etkileyen İbni Rüşd (Averros), İbni Bace (Avempace) ve İbni Tufeyl gibi alim ve filozofların yetişmesi bu döneme rastlar.[14]

---

[11] C. F. Seybold, "Endülüs", *İslam Ansiklopedisi,* İstanbul 1993, IV, 271.
[12] Özdemir, XI, 222.
[13] Salim, 115.
[14] Seybold, 271.

1. 1. 5. Gırnata Emirliği

Muvahhidler idaresinin 1228 de yıkılması üzerine Hıristiyan İspanya Endülüs toprakları üzerinde hızlı bir işgal hareketi başlattı. Kendilerini savunacak gücü kaybeden Endülüslüler güneydeki Gırnata, Malaga, ve Meriyye dışındaki toprakları kaybettiler. 1231 yılında Nasriler sülalesi elde kalan bu topraklarda bağımsızlıklarını ilan ettiler. Bu küçük Gırnata sultanlığı (hicri 635-889 miladi 1238-1492), yürüttüğü siyaset sayesinde iki buçuk asır ayakta kalabilmeyi başardı. Gerek İslam gerekse dünya mimarisinin en gözde eserlerinden biri olan Elhamra Sarayı bu döneme aittir. 1490 senesinde Hıristiyan orduları tarafından kuşatılan Gırnata, 1492 de yapılan bir anlaşma ile Müslümanların dini ve medeni hakları garanti altına alınması şartı ile teslim oldu. Böylece, İspanya'da sekiz asırdır devam eden İslam hakimiyeti son bulmuş oldu.[15]

1. 1. 6. Moriskolar

Gırnata sultanlığının yıkılmasıyla beraber İspanya'da Hıristiyan hakimiyetinde çok sayıda Müslüman kalmıştı. 1497 senesinde Katolik kral Ferdinand ve kraliçe İzabella, yaptıkları anlaşmayı hiçe sayarak kalan Müslümanların zorla Hıritiyanlaştırılmasına karar verdiler. Müslümanları kapalı mekanlara koyarak üzerlerine vaftiz suyu serpip artık Hıristiyan oldukları ilan edildi. Kur'an' ı Kerim ve diğer Arapça eserler toplatıldı, kütüphaneler boşaltıldı, geleneksel kıyafetleri yasaklandı. Çocuklarına Arapça öğretilmesi yasaklandı. Camiler kiliseye çevrildi. Aksi davrananlar Engizisyon'a sevkedildi.[16] Kimi İspanyol kaynaklarına göre Engizisyon, müslümanlar için üç binin üzerinde ağır ölüm kararı vererek ya kazığa oturtmuşlar veya yakmışlardır. Bunlara rağmen Müslümanlar dini yaşantılarını gizlide olsa devam ettirebildiler. 1609 yılında İspanya krallığı kilise ile bir karar alarak İspanya sınırları içindeki müslümanların dışarı çıkarılmasına karar verdi. Bir kısmı Fransa içlerine bir kısmı da Afrikaya sürüldü. Bu sürgünlerde yüzbinlerce

---

[15] E. Terés Sabada, "Linajes Arabes en Al-Andalus", *Al-Andalus.* XXII, Madrid 1957, s. 51.

[16] Abd al-Calil Temimi, "Le Gouvernement Ottoman Face au Probleme Morisque", *Al-Andalus.* sy. 23- (1981), s. 78..

Endülüslü hayatını kaybetti. Müslümanların İspanyadan çıkarılmasına rağmen etkileri daha sonraları da devam etti.[17]

1. 2. ENDÜLÜS'TE İLİM HAYATI - DİL VE EDEBİYAT

Birkaç asır içinde çeşitli milletlerce idare edilen ve dolaysıyla değişik kültür ve uygarlıkları bünyesinde barındıran Endülüs. ilmi çalışmalar ve bu alanda kazandığı başarılarıyla ilim dünyasındaki yerini almıştır. Sosyal bilimlerin yanı sıra fen bilimlerinde de büyük ilerlemeler kaydedilmiş ve tip, botanik, matematik, astronomi konularında Avrupa'yı da etkileyecek keşifler gerçekleştirilmiştir. Filozof İbn Rüşd, Mutasavvıf Muhyiddin el-Arabî, botanikçi ve eczacı İbn Baytar ve İbn Zuhr, Endülüs'ün yetiştirdiği büyük isimlerdir.[18]

Endülüs'teki pek çok ilim merkezi ve kütüphane mevcuttu. Örneğin sadece Kurtuba Saray Kütüphanesindeki kitapların sayısı, dört yüz bini bulmaktaydı.[19] Bu kitapların çoğu, Endülüs'e giren Berberilerin şehri kuşatması üzerine yakılacağından korkulmuş ve kurtarmak amacıyla bunların bir kısmı satılmış, bir kısmı da İspanyolların eline geçmiştir.[20] Girnata'da da yaklaşık 70 umumi kütüphane bulunmaktaydı.[21] Müslümanların sahip oldukları bilgileri Avrupalılara kazandırmak amacıyla Toledo'da bir tercüme merkezi kurulmuş ve bu merkezde 1135'ten 1284 yılına kadar tercüman yetişmiştir.[22]

Edebi çalışmalar konusunda Endülüslüler, doğudaki Araplardan ve özellikle Iraklılardan etkilenmişlerdir. Hatta burada yetişen ünlü edip ve şairleri Iraklılara benzeterek İbn Zeydun için Endülüs'ün Buhturi'si, ez-Zubeydi için Endülüs'ün İbn Dureyd'i, İbn Bacce için Endülüs'ün Farabi'si demeleri bunun delilidir.[23]

İslâm fethinin ardından İspanya nufusunu oluşturan 6 milyonun bir kısmı halk Latince'sini, Berberîler ve çok küçük bir azınlık durumunda olan Araplar da

---

[17] Özdemir, XI, 221.
[18] Mûnîs, *Fecr*, 123.
[19] Corci Zeydan*, Medeniyet-i İslamiye Târihi*, (çev. Zeki Magamiz) İstanbul 1330, III, 408.
[20] Zeydan*, Târih,* III, 409.
[21] Biştâvî. 178.
[22] Hitti, III, 934.
[23] Mustafa Sâdik er-Râfi'i, *Târihu Adabi'l Arabi*, Beyrut 1974, II, 254.

kendi dillerini konuşmuştur. Ancak gerek doğudan gelen yeni göçler gerekse yerli kadınlarla yapılan evlilikler sebebiyle Arapça konuşanların sayısında zamanla büyük bir artış meydana gelmiştir. Müvelledler Arapça'dan başka ana dilleri olan Latince'yi de öğrenmiş ve günlük hayatlarında her iki dili birlikte kullanmıştır. Resmî dilin Arapça olması ve eğitimin bu dille yapılması sebebiyle Berberîler'le müvelledlerin öncelikle Arapça'yı öğrenmeye yönelmişlerdir.[24]

Böylece Arapça IX. yüzyılın ortalarından itibaren müslüman halkın tamamının, hatta gayri müslimlerin ortak konuşma ve yazı dili haline geldi. Arapça'nın bu hızlı yayılışı ve Latince'yi ikinci plana itmesi sebebiyledir ki Kurtuba Piskoposu Alvaro, hıristiyan gençlerin ana dilleri olan Latince ile düzgün bir mektup yazmayı dahi beceremezken Arapça şiirleri ve felsefî eserleri rahatça okuyup anlayabildiklerinden yakınmaktadır.[25]

Endülüs'te Arapça'nın yayılışına paralel olarak bu dille ilgili çalışmalar da önemli bir gelişme kaydetti. Bu hususta önce Doğu'daki kitaplardan faydalanıldı. Cûdî. Gazı b. Kays. Abdülmelik b. Habîb. Kasım b. Sabit ve Kasım b. Asbağ telif ettikleri eserlerde hem metot hem de muhteva bakımından Doğu'da yazılan gramer kitaplarını örnek aldılar. Daha sonra gelen nesiller ise özellikle X. yüzyıldan itibaren bir yandan Sîbeveyhi'nin *el-Kitâb*, Esmâî'nin el-Emsâl, İbn Kuteybe'nin *Edebü'l-Kâtib*, Müberred'in *el-Kâmil* gibi eserleri şerh, hatta tenkit ve tashih edebilecek bir seviyeye ulaşırken bir yandan da metot ve muhteva itibariyle onlardan aşağı kalmayan orijinal eserler kaleme aldılar.[26]

Bu müelliflerin X. yüzyıldaki en önemli temsilcileri, on beş yıllık bir çalışmanın sonunda el Ebû Ali el-Kâlî, *el-Bâri fi'l-Luğa*'yı, İbnü'l-Kütiyye, *el-Ef'âl*'i telif etmiştir. Ayrıca o dönemin en büyük filologu olarak tanımlanan Ebû Bekir ez-Zübeydî, *el İstidrâk alâ Sîbeveyhi*, *el-Vâdıh*, *Tabakâtü'n-Nahviyyîn ve'l-Lugaviyyîn* gibi eserleri kalem almıştır.[27] Mülûkü't-Tavâif döneminde de Arapçayla ilgili çalışmalar büyük bir canlılık içinde devam etmiş ve İbn Hazm *Merâtibü'n-Nucum*, İbn Sîde *el-Muhkem* ve *el-Muhassas*. Ebû Ubeyd el-Bekri *Faslü'l-Makal fi Şerhi*

---

[24] Mûnîs, "La Division", 112.
[25] J. D. Latham ve diğr, "*al-Andalus*", *EI*^{2} (İng.), I, 486-503.
[26] Seybold, IV, 270.
[27] İhsan Abbas, *Târîhu'l-Edebi'l-Endelüsî*, Beyrut 1985, s. 123.

Kitabi'1Emsal, *Simtü'llahi fi şerhi Emâli'l-Kâlî*, Batalyevsî *Şerhu Sakti'z-Zend*, *el-İktidab fi Şerhi Edebi'1-Küttâb* adlı eserleriyle Arap diline çeşitli yönlerden katkıda bulundular.[28]

Daha sonraki yüzyıllarda ise Ebû Ali eş-Şâlûbîn, İbn Mâlik, Ebû Hayyân gibi isimler temayüz etti. Bunlardan İbn Mâlik, Arap gramerini nazım halinde ve oldukça basit bir dille 1000 beyitlik *el-Elfiyye*'sinde özetlemeyi başarmıştır. "Dilcilerin Emîrü'l-mü'minîni" diye nitelendirilen Ebû Hayyân ise Arapça'dan başka Türkçe, Farsça ve Habeşçe üzerinde çalışmalar yapmıştır.[29]

1. 2. 1. Şiir

Genellikle Endülüslüler düşünebilme, dile hâkimiyet, insan ve nesneleri iyi kavrayabılme gibi şairlerde bulunması gereken niteliklere sahiptiler. Pek çok mısra ağızdan ağıza dolaşmakta ve toplumun her kesiminde büyük ilgi görmekteydi. Emîrler ve halifeler şiir yazar, meclislerinde şairleri bulundurur, onları himaye ederlerdi. Endülüslü kadınlar da şiire karşı büyük ilgi duyuyorlardı.

Endülüs şiiri, önceleri konu itibarıyla doğunun etkisinde kalmıştır. Şairler, görmemelerine, orada bulunmamalarına rağmen Doğudaki anayurtlarını şiirlerinde tasvir ederek özlemlerini dile getirmişlerdir. XI. asrın başlarında İbn Abd Rabbihi, İbn Hâni ve İbn Şuheyd gibi şairler, doğudaki bedevî hayatini ve deveyi tasvir eden şiirler yazmışlardır.[30] Bu asırdan itibaren bazı şairlerin, doğu tesirinden sıyrılarak Endülüs ve güzelliklerine yöneldiklerini görüyoruz. İbn Zeydun, İbn Abdun ve Lisanuddin el-Hatib gibi şairler, bu akımı temsil ederler.[31]

Endülüslülerin Arap şiirine getirdikleri yenilik, muvaşşah türü bir şiiri ilk kez ortaya koymalarıdır.[32] Bu türde ilk olarak şiir yazan şair, Mukaddem b. Muafa'dir[33]. Ancak, ne onun ne de bu türü ondan öğrenerek şiir yazan İbn Abd Rabbihi'nin

---

[28] Seybold, IV, 271.
[29] Mûnîs, *Fecr*, 351.
[30] Hanna el-Fâhûrî, *Târihu'l-Adabi'l-Arabi*, Beyrut, trs. s. 797.
[31] Fâhûrî, 798.
[32] A. Ehvanî, "Acerca de la Invencion de la Muwashsha", *Al-Andalus.* XIII (1948), s. 28-31.
[33] İbni Haldun, *Mukaddime,* Beyrut 1976, s. 584.

muvaşşahları[34] zamanımıza kadar gelmemiştir.[35] Doğuda bazı şairlerce de yazılan bu şiir türünün Endülüs'teki büyük isimleri arasında el-Kazzâz ve İbn Bacce bulunmaktadır.

Endülüs şiiri başlıca üç tür halinde gelişme gösterdi: a- Klasik şiirin ilk temsilcileri, fetih ordusuyla birlikte veya fethin hemen ardından Endülüs'e gelen şairlerdi.[36] Bunlardan Ebu'l-Ecreb Ca'vene Ferezdak'la aynı seviyede görülüyor. Vali Ebü'l-Hattâr ise Endülüs'ün Antere'si kabul ediliyordu.[37] Bu şairler şiirlerini her ne kadar mekân olarak Endülüs'te yazmışlarsa da eserleri şekil, üslûp ve tema bakımından Doğu'dakileri andırıyordu. Emirlik döneminin başlarından itibaren Doğu'ya duyulan özlem, sevgi gibi psikolojik duygular ve tabiat tasvirleri, dünyaya aşırı bağlanma veya ondan uzaklaşma gibi birbirine zıt duygular şiire girmeye başladı. Diğer taraftan Doğu'da görülen yenilikçi akım Endülüs şiirine de nüfuz etti. Bu arada karışıklıkların hüküm sürdüğü dönemlerde yaygınlaşan iç mücadeleler ve devlet güçleriyle isyancılar arasında cereyan eden savaşlar şiire de yansıyarak şiirin bu hadiselerle, bu hadiselerin de şiirle beslenmesine yol açtı. Emîr 1. Abdurrahman, I. Hakem, Yahya el-Gazâl, Saîd b. Cûdî, Müvelled el-Ablî, Abbas b. Firnâs. Abbas b. Nâsih, Hassâne et-Temîmîyye emirlik döneminin önde gelen şairleri arasında sayılabilir.[38]

X. yüzyılda klasik şiirde vezin yönünden fazla bir değişiklik meydana gelmemekle birlikte mâna, üslûp ve temada yeni gelişmeler oldu; meselâ gayri ahlâkî kabul edilen içki, kadın vb. konular terkedilerek bunun yerine bazı ilmî meseleler işlendi. Fakat halifelik döneminin sonlarına doğru ülkeye hâkim olan siyasî kargaşa ve onun meydana getirdiği karmaşık hisler sebebiyle terkedilen konular yeniden şiire

---

[34] Muvaşşah, bir şiirde dizelerin ilk harflerinin yukarıdan aşağıya doğru sıralandığında anlamlı bir sözcük meydana getirmesine denir. Batı dillerinde akrostiş terimiyle anılan muvaşşah terimi için divan edebiyatında istihrac terimi kullanılmaktadır. Turan Karataş, *Edebiyat Terimleri Ansiklopedisi,* Ankara 2002, s. 65.

[35] İbn Haldun*,* 319.

[36] Abbas, 237.

[37] Ahmed Heykel, *el-Edebul-Endelüsî*, Kahire 1985, s. 253.

[38] Salma Khadra Jayyusi, "Andalusi Poetry; The Golden Period", *The Legacy of Müslim Spain*, s. 317-366.

girmeye başladı. Yine siyasî baskılar sonucunda yalvarma, af ve himmet dileme de sık sık şiirlerde dile getirilir oldu.[39]

Bir diğer önemli tema ise Endülüs'ün maddî ve manevî güzellikleriydi. Remâdî, İbn Derrâc, İbn Şüheyd ve Ubâde b. Mâüssemâ' bu dönemin meşhur şairleridir. Öte yandan Doğu'da siyasî ve kültürel istikrara bağlı olarak yenilikçi akıma karşı gelişen yeni muhafazakâr akım (neoklasisizm). Doğu'ya seyahat eden Ebû Osman b. Müsennâ ve Mü'min b. Saîd gibi şairler vasıtasıyla Endülüs şiirini de tesiri altına aldı. İbn Abdürabbih, Münzir b. Saîd elBellûtî, İbn Hânî gibi şairler bu yeni akım çerçevesinde ve fakat tamamen orijinal şiirler ortaya koydular.

Klasik şiir, mülûkü't-tavâif döneminde siyasî çöküşün aksine hiciv, methiye, tefâhür, zühd, sabır, hüzün, tabiat, içki, kadın gibi temalar etrafında önemli bir zenginlik kazandı. Şairlerin değeri daha da arttı, öyle ki şairlik vezirliğe denk tutuluyordu. Bu dönemin en meşhur şairleri İbn Şeref el-Kayrevânî, Ebû İshak el-İbîrî, İbn Zeydûn, Mu'temid b. Abbâd, İbn Ammâr el-Mehrî, İbnü'l-Lebbâne, İbn Hamdîs ve İbn Abdûn'dur.

Klasik şiirin mülûkü't-tavâif dönemindeki durumunun daha ilerisine gidilemediği hatta biraz gerisinde kalındığı Murâbıtlar ve Muvahhidler dönemlerinde İbn Hafâce, İbnü'z-Zekkâk, Rusâfî, İbn Sehl, Ebü'l-Bekâ e-rRundî, Gırnata Emirliği döneminde ise Lisânüddin İbnü'l-Hatîb ve İbn Zemrek gibi şairler yetişti.[40]

Müveşşahların daha Câhiliye döneminde mevcut olduğuna veya Endülüs'te yerli halkın Latince şarkılarından etkilenmesiyle ortaya çıktığına dair farklı görüşler bulunmakla beraber genel kanaat bu şiir türünün ilk defa Endülüs'te görüldüğü ve Emîr Abdullah döneminde (888912) şair Mukaddem b. Muafa tarafından ihdas edildiği şeklindedir. Onu İbn Abdurabbih takip etmiş, daha sonra Mülukü't-Tavâif devrinde meşhur Ubâde el-Kazzâz ile Re'seh, Murâbıtlar ve Muvahhidler döneminde İbn Baki, Nezhûn bint Kılâî, Muhammed b. Ebü'l-Fazl, İbn Hayyün ve Gırnata Emirliği döneminde de İbrahim b. Sehl el-İsrâilî, İbn Hazar ve meşhur Usâmüddin İbnü'l-Hatîb yetişmiştir. Müveşşahlardaki temalar kasidelerdekilerle aynı olmakla

---

[39] Seybold, IV, 270.
[40] Latham, 1, 501.

beraber telli mûsiki aletleri eşliğinde okudukları için bu şiirlerde aşk konularına daha çok ağırlık verilmiştir. [41]

1. 2. 2. Nesir

Endülüslüler, XI. asra kadar nesir alanında fazla bir varlık gösterememişlerdir. Bunun sebebi, diğer edebi konularda olduğu gibi nesirde de doğuluları taklit edip bu alanda karakterin geç teşekkül etmesidir.[42] Onlar için edebiyatın temelini teşkil eden eserler, İbn Kuteybe'nin *Edabu'l-Kâtib*, el-Mubarred'in *el-Kâmil*, el-Cahiz'in *el-Beyân ve't-Tebyîn* ve el-Kâlî'nin *en-Nevâdir* adlı eserleridir.[43]

Bu türden edebî faaliyetleri iki gruba ayırmak mümkündür. Birincisi hükümdarların başka hükümdarlara, valilere ve valilerin hükümdarlara gönderdikleri risaleler, meşhur hatiplerin irat ettikleri hutbelerle İlk dönemlerde örneklerine çokça rastlanan savaşlarla ilgili edebî tasvirlerden oluşmaktaydı. Valiler döneminde hutbe ve risaleler kısa ve sade bir üslûpla, emirlik ve halifelik dönemlerinde ise Abbâsîler'deki gelişmelere paralel olarak ve bilhassa Câhiz'in tesiriyle daha uzun, belagat, fesahat, kinaye, mecaz ve secinin bir arada bulunduğu daha ağdalı bir üslûpla kaleme alınmıştır. Bunların arasında, III Abdurrahman'ın halifeliğini ilân etmesi dolayısıyla valilerine ve Kuzey Afrika'daki bazı hanedanlara gönderdiği risale ile fakih Münzir b. Saîd el-Bellûtî'nin aynı hükümdar döneminde Bizans İmparatorluğu'ndan gelen elçilerin kabul merasiminde okuduğu hutbe meşhurdur.[44]

XI. asırdan sonra Endülüslüler nesir alanında kendi çabalarıyla ürün vermeye başlamışlardır. Nesir türünden edebî faaliyetlerin ikinci kısmını ise telif eserler bu dönemde kaleme alınmıştır. Bu tür eserlerin başında İbn Abdürabbih'in *el-İkdu'l-Ferîd* adlı kitabı gelmektedir. Bundan başka Ebû Ali el-Kâri'nin *el-Emâlî*'si, İbnu'l-Cesur'un *ez-Zeylü'l-Müzeyyen*, Ebû Bekir et-Turtûşî'nin siyasetnâme türündeki Sirâcü'lmülûk'ü, İbn Şüheyd'in *Risâletü't-Tevâbî ve'z-Zevâbî*, İbn Hazm'ın *Tavku'l-Hamâme*'si, Eftasî Sultanı Muzaffer'in *el-Kitâbu'l-Muzaferî*'si, İbn Ebu'l-Hısâl'in

---

[41] Heykel, 98.
[42] Şevki Dayf, *el-Fenn ve Mezahibu fi'n-Nesri'l-Arabi*, Kahire 1976, s. 320.
[43] Dayf, *Fenn*, 319.
[44] Abbas, 82.

Sirâcü'l-Edeb'i, İbnü'l-Mevâînî'nin *Reyhânu'l-Elbâb*'ı bu türün en ünlü örnekleridir.[45]

Muluku't-Tavâ'if döneminde nesirde bir kalkınma hareketi başlamıştır. Bu dönemin ünlü edipleri arasında aynı zamanda bir şair olan İbn Zeydûn bulunmaktadır. Bu kalkınma, Muvahhidler devrinde yerini duraklamaya bırakmıştır. Bu dönemde de Lisanuddin el-Hatib önde gelen edebiyatçılar arasındadır.[46]

1. 2. 3. Dil ve Gramer

Dil çalışmalarının Endülüs'te ayrı bir yeri vardır. Zira Arap dışı unsurların varlığı yüzünden burada yaşayan çeşitli milletler birbirilerini karşılıklı olarak etkilemişler ve bunun sonucunda ortaya çıkan Endülüs'e ait bazı lehçeler ve kullanım şekilleri, dilciler için zengin bir malzeme oluşturmuştur.[47]

Arap dili ile ilgili eserler arasında el-Balvi'nin *Elif-ba*'sı ve İbn Hişam el-Lahmi'nin *Takvimu'l-Lisân* adlı eserleri önemlidir. Sözlük çalışmalarında da başarılı olan Endülüslülerden İbn Side'nin *el-Muhassas*'ı, kelimelerin anlamlarına göre dizildiği en büyük sözlükler arasında kabul edilmektedir.

Endülüs'te yapılan gramer çalışmaları, konumuzun esasını teşkil etmektedir. Endülüslüler, diğer edebi dalların yanı sıra bu ilim dalında da başarılı olmuşlardır; Burada yapılan gramer çalışmalarını, bu çalışmaların metodunu ve Arap Gramerine katkısını ve burada yetişen gramercileri, birbirini izleyen devreler halinde ayrı bölümlerde inceleyip bu çalışmaların bir değerlendirmesini ve dört büyük gramerci: İbn Usfûr, İbn Madâ, İbn Mâlik ve Ebû Hayyân arasında bir mukayese yapacağız.

Mukayese için bu dört gramerci arasında tercih yapmamızın sebebi, onların yaşadıkları dönemlerde gramerin üstatları olup bu alana bazı yenilikler getirmeleridir. Örneğin, İbn Madâ'nin amil nazariyesini reddetmesi, Ebû Hayyân'ın buna yakın bir yol izlemesi ve bu arada Türk Dili üzerine çalışma yapması, İbn

---

[45] Özdemir, XI, 168.
[46] Latham, 1, 500.
[47] Heykel, 38, Abbas, 49.

Mâlik'in de Arap Gramerinin öğretiminde yeni bir üslup geliştirmesi bunun örneklerindendir.[48]

Bu konuyu ele almadan önce yine bu konuyu anlamamıza yardımcı olması için, Arap Gramerinin ortaya çıkışı, ilk gramerciler ve kurdukları dil okulları ile bu okulların çalışma yöntemleri ve kendilerinden sonra gelecek nesillere yaptıkları etkileri kısaca tanıtma ihtiyacı duyuyoruz

[48] Heykel, 367.

2. ARAP DİLİNİN OLUŞUM SÜRECİ

2. 1. Arap Dilinin Tarihçesi

Arap Dili, Sami diller grubundandır. Arapça ile bu dil grubundaki dilerden günümüzde yaşayanları, İbranice ve Süryanice'dir. Yine bu gruptan olan Asur, Bâbil, Fenike gibi diller ise ölü diller arasında yer almaktadır.[49]

Bugünkü Arapçaya en yakın dil, elimizdeki yazılı kaynaklara göre, II. Cahiliye Devri'nde konuşulan Arapçadır. O devirlerden itibaren edebî bir zenginliğe sahip olan Arap Dili'nin, kabileler arasında farklılık gösterebilen değişik lehçeleri vardı. Bu lehçelerin en fasihi olan Kureyş lehçesi ile inen Kur'an, kısa bir zaman içinde dilde bütünlük sağlamış ve Arap Dilinin aslını muhafaza ederek günümüze kadar gelmesini sağlamıştır. Corci Zeydan, "Arapçadan birçok diller ve bu arada Habeşçe de türemiştir. Eğer Kur'an olmasaydı, Arapça sayısız kollara ayrılıp dağılacaktı. "[50] demektedir.

2. 2. Arap Nahvinin Oluşum Süreci

Arap nahiv kurallarının ilk kez ortaya çıkarılmasında, bilhassa bu dili yanlış konuşup yazmanın büyük etkisi vardır. Arapçada "lahn" denilen yanlış okuma ve konuşma, bizzat Arapların içinde de vardı. Ancak özelikle İslam Dininin yayılması ve Şam, İran ve Afrika'da birçok bölgenin fethedilmesi sonucu bu bölgelerde yaşayan halklar da Müslüman olmuşlar, ama Arapçayı hatasız konuşmaya ve Kur'an'ı da hatasız okumaya tam intibak edememişlerdir. Dilde bozuklukların baş göstermesi ve Kur'an'ın muhafaza edilememe endişesi, Arapları, dillerini koruyup Kur'an'ı ve kültür değerlerini ileri asırlara kadar yaşatabilecek bir yol bulmaya sevketmiş ve bunun sonucu gramer ilmi geliştirilmiştir.[51]

---

[49] Corci Zeydan, *el-Felsefetu'l-Lugaviyye*, Kahire 1967, s. 15.

[50] Zeydan*, Felsefe,* 5.

[51] Arap Nahvinin oluşumu ve oluşumuna yol açan, lugavi, dini ve siyasi etkenler konununda ayrıntılı bilgi için bkz. Mehmet Şirin Çıkar, "Nahivcilerle Mantıkçılar Arasındaki Tartışmalar", (Yayınlanmamış Doktora Tezi, Marmara Ünv. Sosyal Bilimler Enstitüsü), İstanbul 2001, s. 14-20.

Araplarda ilk gramer çalışmaları konusunda ilk kaynakla nahvin kuruluş sebebi konusunda görüş birliği içindedirler ama bu çalışmalara ilk başlayan kişiler ve ilk çalışmalar konusunda farklı bilgiler sunmaktadırlar.[52]

İlk kaynaklar, çalışmaların Hz. Ali ile başlayıp Ebû'l-Esved ed-Duelî ile geliştiğini belirtirler. *Nuzhetu'l-Elibba*'ya göre Hz. Ali bir gün Ebû'l-Esved'e, "Halkın dilindeki bozukluğu gördüm. Buna yabancılar sebep olmaktadır. Ben bu konuda herkesin güvenip başvuracağı bir kitap hazırlamak istiyorum" diyerek üzerinde, "Söz, isim, fiil ve harften oluşur, isim, bir varlığı tanımlayan, fiil bir olayı haber veren, harf ise hiç bir anlamı olmayan şeydir" yazılı bir kâğıt parçasını vererek bu yolu izlemesini ve bir şeyler hazırlamasını istemiştir.[53]

Böylece Hz Ali'den aldığı ilk bilgilerle çalışmalarına başlayan Ebû'l-Esved, sırayla "Atf, Na't, Taaccub, İstifham" konularını ve "**إن**" grubunu belirledikten sonra yaptıklarını Hz Ali'ye sunmuş, o da "**إن**" grubunda eksik gördüğü "**لكن**"yi de bu gruba eklemesini söylemiştir.[54] Bu olay, el-Kıftî tarafından da benzer şekilde anlatılmaktadır.[55]

Ancak İbnu'l-Enbârî'nin *Nuzhetu'l-Elibba*'da konuyu birbirinden farklı olaylarla anlatması, ortaya çelişkili bir durum çıkarmaktadır. Değişik yerlerde cereyan eden bu olaylarda bu kez ilk çalışmaların doğrudan doğruya Ebû'l-Esved tarafından başlatıldığı görülmektedir[56]. Bu olaylardan, diğer kitaplara da geçen bir tanesini zikretmekle yetineceğiz.

Irak Valisi Ziyad b. Ebîh bir gün el-Esved'e gelerek yabancıların Arapçayı bozduklarını söyler ve bu konuda hem insanlara yarayacak hem de Allah'ın kitabının doğru okunmasına yardımcı olacak bir çalışma yapmasını ister, ancak Ebû'l-Esved bu ise yanaşmaz. Bunun üzerine Ziyâd bir adamı yanına çağırarak Ebû'l-Esved'in geçtiği yola oturmasını ve kasten Kur'an'dan bir ayeti yanlış okumasını ister.

---

[52] Cemalüddin İbnu'l-Kıftî, *İnbâhu'r-Ruvât*, Kahire 1950, I, 2-8; İbnu'l-Enbârî, *Nuzhetu'l-Elibbâ*, Bağdat 1959, s. 4-13; Ebû Tayyib el-Lugâvî, *Merâtibu'n-Nahviyyin,* (tah. M. Ebu'l-Fadl İbrahim), Kahire 1954, s. 6; İbnü'n-Nedim, *el-Fihrist*, Kahire 1958, s. 59 vd; İbn Haldun, *Mukaddime,* Beyrût trs. 546; es-Suyûtî, *el-Muzhir fî Ulûmi'l-Luga,* (tah. M. A Cadu'l-Mevlâ), Kahire 1958, II, 246.

[53] İbnu'l-Kıftî, I, 4.

[54] İbnu'l-Enbârî, 2.

[55] İbnu'l-Kıftî, I. 4.

[56] Bu konuda bkz. İbnu'l-Enbârî, 4, 5.

Kur'an'ın yanlış okunduğunu duyan Ebû'l-Esved hemen Ziyâd'ın yanına gelerek kendisinden istediği şeyi yerine getireceğini ve bu konuda kendisine yardımcı olmak üzere bir kişiyi görevlendirmesini ister. Böylece ilk olarak noktalama işlemlerine başlayan Ebû'l-Esved, gramer çalışmalarına ilk adımı atar.[57]

İbnu'n-Nedim de kitabında bu rivayete yer vererek ilk gramerci olarak Ebû'l-Esved ed-Du'elî'yi göstermekte ve bir kitaplıkta, Ebû'l-Esved'e ait Fail ve Mef'ul konusunda yazılmış bir yazıya rastlandığını söyler.[58]

el-Kıftî de Mısır'da öğrencilik yıllarında, Ebû'l-Esved'in Hz Ali' den öğrendiği ilk gramer kurallarının yazılı bulunduğu bazı notları, sahafçıların elinde gördüğünü söylemektedir. [59]

2. 3. Çağdaş Araştırmacıların ve Müsteşriklerin Görüşleri

Arap nahvinin ilk olarak kim tarafından kurulduğu konusunda araştırmacılar farklı görüşler beyan etmektedirler. İlk gramercinin kim olduğu konusu dışında, gramer çalışmalarının gerçekten Araplar mı yoksa yabancı milletlerce mi başlatıldığı ayrı bir tartışma konusu olmuştur.

Corci Zeydan, *el-Fihrist*'e dayanarak ravilerin, Ebû'l-Esved'in ilk gramerci olduğu konusunda görüş birliği içinde olduklarını söylemektedir.[60]

Carl Brockelmann, İslam Ansiklopedisi'nin "Arabistan" maddesinde, "ilk gramerci olarak Ebû'l-Esved ed-Du'elî'nin adı rivayet ediliyorsa da bunun nereye dayandığı belli değildir. Bizce bu ilmin ilk temsilcileri, İsa. b. Omer es-Sakafî ve Ebû Amr b. el-A'lâ olmalıdır. "demektedir.[61]

Abdurrahman Fehmi, ilk gramercinin Ebû'l-Esved olduğunu savunarak bu ilmin yabancılardan ve özellikle Yunanlılardan alınmadığını söylemektedir. Çünkü Arapların Yunan ilmini tanımaları Abbasiler dönemindedir. Ayrıca, Yunanlılardan alınan, yine onların geliştirdikleri metot çerçevesinde incelenip günümüze kadar aynı

---

[57] İbnu'l-Enbârî, 4.
[58] İbnu'n-Nedim*,* 61.
[59] İbnu'l-Kıftî, I, 5.
[60] Zeydan*, Târih,* 220.
[61] Carl Brockelmann, "Arabistan" *İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1993, I, 535.

metoda içinde gelmişken, gramerde Yunan metoduna ve ıstılahlarına rastlanmamıştır.[62]

Ahmet Emin'e göre gramerin kuruluşunu Ebû'l-Esved'e atfetmek mantıklı gözükmemektedir. Çünkü onun yasadığı devir, böylesine gramer ıstılah ve tanımalarını ifade edebilecek durumda değildi. Bununla birlikte, Ebû'l-Esved'in bazı çalışmalar yaptığı, ama bunların noktalama çalışmaları olup sonradan geliştirilecek olan gramere zemin hazırladığı muhtemeldir.[63]

Müsteşrik Vonn Grammer, Arap Gramerinin kurulmasında en büyük sebebin dilde ortaya çıkan kullanım bozukluğu olduğu şeklindeki rivayetleri doğru bulmamaktadır. Arap Gramerini kuranlar, Araplar ve İranlılardır. Arapçayı doğru olarak yazıp okumaya duydukları ihtiyaç, onları bu çalışmaları başlatmaya sevk etmiştir. [64]

Ahmed Hasan ez-Zeyyât da, noktalama kurallarının dahi Ebû'l-Esved'in tespiti olmadığını ve bunları, Süryani rahiplerden ilham alarak belirlediğini iddia ederek bu konuda sonuç olarak,"Arap Grameri'nin ilk olarak kimin tarafından kurulduğu, bizce hala meçhuldür. " demektedir. [65]

Basra'da nahvin ortaya çıkışında Yunan, Hint ve Süryânî gramerinin etkisi olduğunu konusunda müsteşriklerin kimi görüşleri bulunmaktadır.[66] Bu konunun ayrıntılarına girmeden kısaca Şevki Dayf'ın görüşlerini özetlemek istiyoruz: Bu iddia mümkün olmakla birlikte ilmî bir ispatı yapılamamıştır. Ayrıca Arapça grameri amil esasına dayanmaktadır ki diğer dillerde böyle bir durum söz konusu değildir. Basralı gramerciler yabancı gramerlerden, felsefe ve mantıktan içerikten daha ziyade, şekilsel olarak yararlanmışlardır. el-Halîl b. Ahmed yabancı ilimlere önem vermiş, matematik üzerinde kafa yormuştu. İbn Mukaffa ile arkadaşlık yapmış onun tercüme ettiği mantık eserlerini incelemiş ve Yunan musikisi hakkındaki bilgileri elde etmiş, akla önem vermiştir. Halil'in talebesi Sibevehyh *el-Kitâb* adlı eserinde tarife önem

---

[62] Abdurrahman Fehmi*, Medreset'ul Arab,* İstanbul 1304, s. 33.

[63] Ahmed Emîn, *Duha'l-İslâm*, Kahire trs. I, 291; Abddu's-Salim el-Mukerrem*, el-Kur'ânu'l-Kerim ve Asâruh fi'd-Dirâsati'n-Nahviyye*, Kahire 1968, s. 53.

[64] Mukkerrem, 54.

[65] Ahmed Hasan ez-Zeyyat, *Târihu'l-Adabi'l-Arabi*, Kahire 1962, s. 206.

[66] Arap gramerinin Yunanlılardan etkilendiği ve bu konudaki nahivci ve mantıkçıların tartışmaları konusunda geniş bilgi için bkz. Çıkar, 62-82, 158-160.

vermez ve sade bir dille anlatır. Mantık ve felsefenin şekil yönünden tesiri el-Ahfeş, el-Muberred ile devam eder. İbnu's- Serrâc ve es-Sîrâfî ile mantık ilmînin etkisi artar.[67]

Arap dil okullarını anlatmadan önce Arap nahvinin oluşum aşamasında Sibeveyh öncesi ve sonrası olarak iki ana dönem olduğundan söz etmek gerekir. Arap nahvi basitten derine, fıtrattan ilmi düşünceye doğru tabi bir seyir izler. Zira nahiv bir anda oluşmamış ve bir kişiye, bir kesime nispet edilmemiştir. Sibeveyh'in *el-Kitâb'*ı Arap nahiv tarihinde önemli bir dönüm noktası oluşturduğunda, ebü'l-Esved'in çalışmalarından başlayarak Sibeveyh'e ulaşıncaya kadarki dönemi Sibeveyh öncesi, sonrasını da Sibeveyh sonrası diye adlandırmak mümkünüdür.[68]

2. 4. Arap Dil Okulları

İlk Arap gramercileri, Ebû'l-Esved'in talebeleriydi. Bunlar, kendisinden ders alan, Yahya b. Ya'mer, Nadr b. Asım, Abbas ve Meymun el-Ekran'dir. Bu kişiler, gramer ilmini kurulmasında öncülük yapmışlardır. ve onları talebeleri, aşağıda kısaca aktaracağımız dil okullarının kurulmasında ve bu okullarının görüşlerinin belirlenmesinde önemli rol oynamışlardır.[69]

2. 4. 1. Basra Dil Okulu

Temeli Ebû'l-Esved ed-Du'elî tarafından atılan Basra Dil Okulu, el-Halil b. Ahmed ile dil okulu özelliğini kazanmış ve onun öğrencisi Iran asıllı Sibeveyh zamanında en parlak devrini yasamıştır. Arap Gramerinin en büyük üstadı ve *el-Kitâb* adlı eseri ile ünlenen Sibeveyh bu okula mensuptur. Birçok ünlü gramerci, ondan ders almış, kitabı da diğer dilcilerine ve dil okullarının çalışmalarına ışık tutmuştur.[70]

---

[67] Şevkî Dayf, *el-Medârisu'n-Nahviyye*, Kahire 1979, s. 20-145.

[68] Bu dönemlerin ayrıntıları ve özellikleri için bkz. Çıkar, 21-27.

[69] Dil okullariyle ilgili bkz, Dayf, *Medâris,* 245, 288, 327; İnci Koçak, Basrâ ve Kûfe Mektepleri, *DTCF Doğu Dilleri Dergisi*, Ankara 1981, II/4, s. 143-155; Ignace Goldziher, Arap Dili Mektepleri, (çev. Süleyman Tülücü), *Atatürk Üniv. İlâhiyat Fak. Dergisi*, IX, Erzurum 1990, s. 329-344.

[70] Dayf, *Medâris,* 267-280.

Basra Dil Okulunun diğer önde gelen gramercileri arasında el-Ahfeş, Kutrub, Ebû Amr el-Cermî, Ebû Osman el-Mazinî, el Muberred, ez-Zeccâc, İbnu's-Serrâc ve es-Sirâfî bulunmaktadır.

Basralılar, şehir hayatına karışmayıp, çölde dış etkilerden uzak bir Arapça ile konuşan Arapların konuşmalarını esas alarak bunlardan kural çıkarmışlar, kural tespitinde kıyasa başvurmuşlardır. Şiirde ise Cahiliye ve Muhadram şairlerinin şiirlerinden delil gösterirken Cerîr, Ferazdak gibi İslami devir şairlerinden delil göstermeyi kabul etmemişlerdir.

2. 4. 2. Kûfe Dil Okulu

Bu okula bağlı ilk gramerci, Seyban b. Abdurrahman et-Temâmî'dir. İlk eser veren gramercisi ise, kurucuları arasında bulunan Ebû Ca'fer er-Ruâsî'dir. Bu okulun çalışmalarına yön veren ve kural tespitinde en büyük söz sahibi olan dilci ise, el-Kisâ'î'dir. Bir müddet Basra'da el-Halîl'in derslerine devam eden el-Kisâ'î, Halil b. Ahmed'e bu ilmi nasıl öğrendiğini sormuş, Halîl de Hicaz, Necid ve Tihâme çöllerindeki bedevi Araplardan faydalandığını söylemiştir. Bunun üzerine el-Kisâ'î, bedevilerden dil bilgileri almak için çöle sefere çıkmıştır.[71] Daha sonra Kûfe'ye dönerek buradaki dil okulunun başına geçmiştir.

Basra ekolünden yüz yıl sonra kurulan Kûfe Dil Okulu'nun[72] ünlü gramercileri arasında, Hişâm b Mu'aviye ed-Dârir, el-Ferrâ, Sa'leb ve Ebû Bekr el-Enbârî başta gelir.

Kûfe Dil Okulu, Basra okulundan sonra kurulmuş ve onlardan etkilenmiştir. el-Kisâ'i ile daha bağımsız bir hüviyet kazanan Kûfe Okulu gramercileri, sema'ya önem vererek ister çöl ister şehirde, duydukları her sözü doğru kabul edip kural çıkarmışlardır. [73] Kural dışı olan ya da az rastlanan deyiş ve kullanımları ve hatta bir şaire ait elde mevcut bir tek beyti bile kural tespitinde malzeme olarak kullanmışlardır.[74]

---

[71] Celaluddin es Suyûtî, *Buğyetu'l-Vu'ât fî Tabâkati'n-Nahviyyîn ve'n-Nuhât*, Kahire 1326, I, 336.
[72] Emin, II, 274.
[73] Taha Ravi, *Târihu Ulumi'l-Lugati'l-Arabiyye*, Bağdat 1949, s. 126.
[74] Ravi, 127.

Kûfe okulunun dilbilim anlayışı, Şii bilim düşüncesine uygunluk göstermektedir. Zira bölgenin yöresel olarak Şii anlayışın hakimiyetinde kalması, ekol mensuplarının görüşlerine de etki etmiştir. Kıyası kabul eden Kûfe Okulu, kıyas sonucunda dil geleneğinin onayladığı biçimleri de kabul etmiştir. Basra Okulu katı sistemlere sahip olsa da her ikisi de karşılaştırıldığında Kûfeli dilcilerin ortak ve üzerinde anlaştıkları tek bir metodun olmadığı söylenebilir.

Gramer alanında Basra okulu ilk olmasına rağmen Arap gramerinin oluşumu ve gelişiminde Kûfe ekolünün büyük önemi vardır. İki ekol arasındaki rekabet gramerin gelişmesinde etkin olmuştur. Nahvi Basralılardan öğrenen Kûfeli dilciler, daha sonra kendilerine has metodoloji geliştirmiş ve müstakil bir ekole dönüşmüştür. Bir çok sahabenin göç ettiği bir yer olan Kûfe'nin en büyük özelliği Kıraatte en büyük ekol kabul edilmektedir. Zira yedi Kurra'dan üçü olan Asım, Hamza ve Kisâî. Kûfe'den çıkmıştır. [75] Kıraat ilmi, Kûfe ekolünü özellikle nahiv konusunda, akli gayretten daha çok etkisi altına almıştır. Kûfe, kullanımının doğru olduğuna inandığı kural için tek bir rivayete bile dayanırken, Basra bir çok rivayeti karşılaştırır, tek olan rivayeti şaz olarak kabul ederdi. İki okul arasındaki ihtilaf bunlarla sınırlı değil, bu ihtilaf dilsel olguyu tefsir yaparken de ortaya çıkmaktadır. Kûfeliler dilsel olguyu vasfî metoda göre tefsir ettiler, felsefi ta'lilden uzak kaldılar. Örneğin Kisâiîye bir meselenin sebebi sorulduğunda " o öyle yaratılmıştır" diye cevap vermiştir. [76]

2. 4. 2. 1. Basra –Kûfe Ekolleri Arasında Mukayese

Basra ekolü özgürlüğe ve akla daha çok önem verirken Kûfeliler Araplardan duyduklarına sıkıca bağlı kalmışlardır. Basralılar daha düzenli ve dile daha çok hakimken ve dili kurallara ve sağlam bir sisteme bağlamaya çalışırken Kûfeliler var olanı korumaya, şaz da olsa, akla ve mantığa uymasa da rivayet edilene büyük önem vermişlerdir. [77] Nakle aşırı itibar eden Kûfeliler, nakli bilginin aktarıldığı şiiri çok önemsemişlerdir. [78] Onlar dil olgularını sadece tanımlamış, akıl ve mantığa, kıyasa

---

[75] Abduh er-Râcihî, *Durûs fî Mezâhibi'n-Nahviyye*, Beyrut 1980, s. 89.
[76] Racihi, 90.
[77] Emin, II, 296.
[78] Temâm Hassân, *el-Usûl*, Kahire 1982, s. 37.

pek başvurmamış, felsefi açıklamalardan sakınmışlardır. Örneğin Kisai'ye bir meselenin sebebi sorulduğunda " o öyle yaratılmıştır" demiştir. [79]

Özetle Basra-Kûfe Ekolleri arasındaki farklılıkları şöyle sıralayabiliriz.

1- Rivayette, semaya çok itibar etmişlerdir.

2- Kıyasa Basralılar kadar önem vermediler. [80]

3-Basralılara göre farklı nahiv ıstılahları kullandılar ve bu ıstılahlar onların kendilerine has olmuştur. [81]

2. 4. 3. Bağdat Dil Okulu

Bağdat'ın ilim merkezi olmasının akabinde Basra ve Kûfe okulları arasındaki nahiv tartışmaları buraya taşınmış ve her iki okul taraftarları burada sert tartışmalar yapmışlardır. Bu tartışmaları dinleyenler Bağdat dil okulunun oluşturmuşlardır. III. asrın sonlarında oluşmaya başlayan Bağdat okulu IV. asrın başlarında kendi prensiplerini bütünüyle ortaya koymuştur ki bunun da, temelleri Basra ve Kûfe okulunun kimi görüşlerinin seçimine dayanmaktadır. [82]

Bağdat Dil Okulu diye bir okulun varlığı, çağımız araştırmacıları arasında tartışma konusudur. Bazılarına göre Bağdat Okulu, Basra ve Kûfe'nin çalışmalarından etkilenen ve fazla varlık gösteremeyen bir okuldur. Gerçekten de Bağdat'a gelen Basra ve Kûfe'li gramerciler, burada bir dil merkezi kurmuş ve Bağdatlılar da onlardan etkilenmişlerse de yine bazı konularda onlardan farklı olan görüşleri ve yaptıkları içtihatları, onların taklitçi olmayan ve kendisinden sonra kurulan Endülüs Dil Okulu'na etki eden bir okul olduğunu gösterir.

Bağdat ekolünün öncülülerinden ez-Zeccâcî Abdurrahmân b. İshâk (ö. 337/948), Ebû Alî el-Fârisî (ö. 377/977), İbn Cinnî (ö. 392/1002) ilim tahsil ettikleri Basrâ ve Kûfe ekolüne mensup dilcilerin görüşlerini tetkik ederek, bunları deliller göstererek seçime tabi tutma yoluna gitmişler, yeni görüşlerin istinbâtında metotlarını, şahitlerini tekrar gözden geçirmişlerdir. Böylece Bağdat ekolünün öncülüğünü yapmışlardır. Bu yeni ekolün usûlüne göre tüm konularda dilcilerin

---

[79] Racihi, 90.
[80] Hassan, *el-Usûl*, 38.
[81] Hassan, *el-Usûl*, 39.
[82] Racihi, 159.

görüşleri delillere dayalı olarak mukayeseli ele alınmış, dilcilerin bir konuda ulaşmış oldukları görüşler eleştiriye tabi tutularak bunlardan seçimler yapılmış veya yeni görüşlerin tespitine aracı olmuştur. İki ekolün araştırı sonuçları kıyâs. illet beyânı gibi mantık ve kelâm ilimlerinin ıstılahları kullanılarak ve bu ilimlerden feyz alınarak nahiv konuları tekrar tahlile çalışılmıştır. [83] Bunların dışında İbn Keysan, ez-Zeccaci, Ebû Ali el-Farisi, ve ez-Zemahşeri gibi dilci ve gramercilerden bu ekolün mensuplarındandır. [84]

Basra Ekolü dilsel olguları mantıki açıklamalar yapmışlardır. [85] Onlara göre nahvin ve dilin bir mantığı vardı. Bundan dolayı dilsel konularda matığa çok dayanıyorlardı. Ancak dili sadece aklıl ve kurallarla izah etmek hatalıdır ve mantığıyla alakası olmayan kendine has bir mantığı vardır. [86]

Bağdat ekolü mensuplarından Zeccâcî, el-Fârisî, İbn Cinnî, Basra ekolünün görüşlerine daha fazla meyletmişler; özellikle Sîbeveyh. in görüşlerine çok önem vermişlerdir. Bu dilcilerin görüşlerinden Irak, Şam, Mısır ve İran alimleri etkilenmişlerdir. Ali b. İsâ er-Raba. î (ö. 420/1029), İbnu. ş-Şecerî (ö. 542/1147), Ebû. l-Berekât el-Enbârî (ö. 577/1181), İbn Ya. îş (ö. 643/1245) gibi H. V. asır sonrası gelen dilciler doğrudan veya öğrencileri vasıtasıyla el-Fârisî ve İbn Cinnî. nin öğrencileri olmuşlardır ve bunlar vasıtasıyla Bağdat ekolü, Basrâ ekolüne daha meyilli olarak dil çalışmalarının yönünü belirlemiştir. [87]

Bağdat ekolü mukayeseli dil çalışmalarını başlatmıştır. Bazı eserler temel alınarak, o eserin muhtevasına göre şerh biçiminde büyük dilcilerin farklı görüşleri aktarılmış ve tartışılmıştır. Özellikle Sîbeveyh başta olmak üzere Basrâ ve Kûfe ekollerine mensup önemli dilcilerin eserlerine şerhler yazılmıştır. Şerhler öğretimde yaygın kullanımları olan bazı eserler üzerinde yoğunlaşmıştır.

2. 4. 4. Mısır Dil Okulu

Diğer okulların çalışmalarını örnek alan bu okul, diğer okulların ait görüş ve içtihatlarının kitaplar halinde günümüze ulaşmasını sağlamıştır.. Mısır'a nahiv ilmini

---

[83] Dursun Hazer, "Şeyh-Zâde'nin Kavâ'idu'l-İ'râb'ı Şerhi Penceresinden Osmanlı Arapça Şerh Çalışmalarına Bakış", *EKEV Akademi Dergisi*, Yıl: 7 Sy : 15 (Bahar 2003), s. 211.

[84] Muhammed el-Es'ed, *Beyne'n-Nahvi ve'l-Mantiki ve Ulumi's-Şeria*, Riyad,1983, s. 35.

[85] Mehdî Mahzûmî, *Durusu'n-Nahvî fi Bağdat*, Bağdat 1974, s. 52.

[86] Mahzûmî, 53.

[87] Dayf, *Medâris,* 276; Mâzin el-Mubârek, *ez-Zeccâcî Hayatuhû ve Âsâruhu ve Mezhebuhû'n-Nahvî min Hilâli Kitâbihi el-Îdâh*, Dımeşk, 1984, s. 11-21; Sâmi Avad, *İbn Hişâm en-Nahvî*, Dımeşk, 1987, s. 47, 61.

Vellâd b. Muhammed et-Temîmî'nin götürmüş ve orada bu ilmi öğretmiştir.[88] Burada yetişen ünlü gramerciler arasında, İbnu'l-Hâcib, Ebû Ca'fer Nahhâs. İbn Berrî, İbn Mu'tî, İbn Hişâm, es-Suyûtî başta gelir.[89]

[88] Ebû Bekr ez-Zübeydî, *Tabakâtu't-Nahviyyîn ve'l-Lugaviyyîn,* (tah. M. Ebu'l-Fadl İbrahim,) Kahire 1954, s. 233, es-Suyûtî, *Buğye,* I, 405.

[89] Dayf, *Medâris,* 327.

3. ENDÜLÜS'TE G R A M E R Ç A L I Ş M A L A R I

3. 1. Endülüs Dil Okulu

Çağdaş yazar ve araştırmacılar, Endülüs'te gerçek anlamda bir dil okulunun kurulup kurulmadığı konusunda ihtilafa düşmüşlerdir. Endülüslülerin, taklitçi bir zihniyetle doğudaki dil ve gramer çalışmalarını izleyerek onlara uyduklarını iddia edenlerin yanı sıra, burada dil konusunu ciddi olarak ele alıp önemli çalışmalar yapan ve diğer dil okullarının etkisinden kurtularak yeni bir ekol kurma çabası içinde olan gramercilerin mevcudiyetini savunanlar da vardır.[90] Endülüs'e nahiv ilmi Doğu'ya giderek el-Kisâî ve el-Ferrâ'dan dersler alarak Endülüs'e gelen, Tuleytulalı Cûdî b. Osman Mevrurî tarafından götürülmüştür.[91] Cûdî Endülüs'te el-Kisâî sistemine uygun bir nahiv kitabı yazmıştır.[92]

Gerçekten de Endülüslüler, bütün kaynakların da kaydettiği gibi, ezber gücü yüksek, çalışma ve araştırmayı seven bir milletti. Sonradan Araplaşan bu topraklarda büyük bir medeniyet kurup çağdaş ilimlerde Avrupa'ya ışık tutan Endülüslüler, edebi ilimlerde, bu konuda kendilerinden daha tecrübeli olan soydaşlarından geri kalmamışlardır. Ancak gramer konusunda söyleyeceklerimiz, edebiyat konusunda söylediklerimizden daha farklıdır. Çünkü edebiyat, belli kalıp ve kurallara bağlı kalmayıp çağın gelişmesine uyarak değişik çehrelere bürünmekte ve kendini meydana getiren şair ya da yazarın zevkine göre işlenebilmektedir. Buna mukabil Endülüs'te gramer ve sarf bilimi keyfi yönlendirmelerden uzak, daha sabit ve daha sınırlı bir bilim dalı olarak kalmaktadır.[93]

Bu hususları göz önünde bulundurup Endülüs'te gramer çalışmalarını incelemeye koyulduğumuz zaman, bu ilim dalının daha önceki Basra ve Kûfe Dil Okullarınca tamamlanmış olduğunu görürüz. Gramere ait bütün kurallar tespit edilmiş, bu tespit esnasında sebep olarak gösterilen amiller belirtilmiştir. Böylece geriye, gramer bakımından ele alınıp incelenecek ya da şerh edilerek daha anlaşılır

---

[90] Seybold, 274; Latham, 490.

[91] Yakût el-Hamevî, *İrşâdu'l-Erib ilâ Ma'rifeti'l-Edîb,*(tah. Davud Samvil Mercelyûs), Beyrut trs. VII, 213.

[92] Dayf, *Medâris,* 288, er-Râfi'î, III, 315.

[93] Abbas, 248.

hale getirilecek zengin bir edebi malzeme (Kur'an, şiir vs.) ve bunlar üzerinde meydana gelecek çeşitli görüş ayrılıkları ya da içtihatlar kalmaktadır.[94]

Böylece Endülüs Dil Okulunu, Basra ve Kûfe Dil Okulları ile mukayese ettiğimiz zaman onun, gramerin kurucuları arasında yer almadığını görmekteyiz. Ancak bunun sebebi, Endülüslülerin yetersizliğinden değil yukarıda da belirttiğimiz gibi bu çalışmaların büyük bir kısmının daha önceden tamamlanmış olmasıdır. Bu yüzden Endülüs ve bu arada Mısır ve bir ölçüde Bağdat Dil Okulları, gramer çalışmalarında ayrı bir konumda ele alınmalıdırlar. Ancak bu, Endülüslülerin, doğuluların kültür mirasına konan ve onları tamamen taklit eden bir millet oldukları anlamına gelemez. Aksine ileride örnekleriyle de göreceğimiz gibi onlar, araştırmaya ve doğruyu seçip almaya yönelik çalışmaları sonucu bu alanda büyük içtihatlar gerçekleştirmişlerdir.[95] Müfredatları arasına aldıkları doğulu gramercilerin eserlerini onlardan daha iyi şerhederek birçok müphem konulara açıklık getirmişler ve yine etkileri altında bulundukları bu gramercilerin bazı nazariyelerini çürütmekten de geri kalmamışlardır.

İlk tahsillerini Endülüs'te yapan ve daha sonra doğuya göçen İbn Mâlik ve Ebû Hayyân gibi gramercilerin, burada gramer ilminin liderliğini ellerine geçirmeleri, Endülüs'teki önemli çalışmalar hakkında bir fikir vermektedir.[96]

3. 2. Endülüs Dil Okulunun Diğer Dil Okullarıyla İlişkisi

Endülüs'te doğudaki dil okullarında olduğu gibi bir merkezde toplanıp aynı görüşleri paylaşan cemaatlerin aksine, çeşitli şehirlerde dağınık halde bulunan ve çalışmalarını sürdüren gruplara rastlıyoruz. Bu yüzden buradaki "Dil Okulu" kavramı, kendine mahsus bir metodu olmayıp ilk çalışmalarında diğer okulları örnek alan bir harekete delalet etmektedir.

Kûfeli el-Kisâ'i'nin kitabının Endülüs'e daha önce girmesi yüzünden burada önce Kûfe okulu tanınmış ve tutulmuştur. Daha sonra Sibeveyh'in *el-Kitâb* adlı eserinin de buraya ulaşması sonucu Basra Okulu etkisi de Endülüs'te kendini

---

[94] Heykel. 316.
[95] Bişţâvî. 247.
[96] Seybold, 272; Latham, 500.

göstermiştir. Endülüs gramercileri, iki okuldan birini tercih etme yolunu seçmeyerek her iki taraftan da kendilerince uygun ve doğru olan prensipleri benimsemişlerdir. Ancak şahıs olarak Sibeveyh ve kitabı daima üstün tutulmuştur. Bu kitaba yazılan sayısız şerhler ve öğretilmesi için sarf edilen çabalar, Endülüslülerin Sibeveyh'in üstünlüğünü kabullendiklerini göstermektedir.[97]

Doğudaki sema veya kıyas esaslarından birine dayanarak kural oluşturmaya karşılık olarak Endülüslüler üçüncü bir yol geliştirmemişler ve bu iki yoldan birine tabi olmuşlardır. Çalışmalarında sema ve kıyasa göre hareket eden gramercilerin sayısı de pek fazla değildir. Çünkü bu iki faktör daha ziyade kural tespitinde kullanılıp bazı konuların şerhinde nispeten daha az ele alınmaktadır.[98]

Endülüs gramercilerinin Bağdat Dil Okulundan da etkilenmeleri, Bağdatlı ez-Zeccaci'nin el-*Cumel* adlı eserini okutup buna çok sayıda şerh yazmaları ile ortaya çıkmaktadır. Böylece Endülüs Dil Okulu, Bağdat okulunu tanımakla tüm Arap gramer ekollerini bünyesinde toplayan ve taassup göstermeksizin kendine en mantıklısını seçip alarak bu konuda kendisinden sonra kurulan Mısır Dil Okuluna örnek olan bir dil okulu hüviyetini kazanmıştır.[99]

Özet olarak söylemek gerekirse Doğuya yerleşen ve kendilerine daha değişik bir ortam bulabilen gramercileri dışında Endülüs gramercileri, muhafazakar bir yol izlemiştir. Bu, birkaç asırlık gramer çalışmalarının genel görüntüsüdür. Buna karşılık ortaya çıkan ama fazla taraftar bulamayan bir akım da, temsilciliğini İbn Madâ'nın yaptığı ve ıslahatçı olarak tanımlayabileceğimiz bir harekettir. İbn Madâ bu hareketiyle dilde arılaştırma çalışmalarını hedef seçmiş dili ağırlaştıran gereksiz kural ve nazariyelerin ihracını önermiştir.[100]

3. 3. Endülüs'te İlk Gramer Çalışmaları

Endülüs'te ilk gramer çalışmalarını incelediğimiz zaman Kurtuba ve bazı büyük şehirlerde, şiir ve metin üzerinde yapılan çalışmalar yoluyla genç talebelere

---

[97] Abbas, 293.
[98] Salim, 184.
[99] Bişţâvî. 315.
[100] Ali el-Fâsî, "Sîbeveyh ve'l-Medresetü'l-Endelüsiyyeti'l-Magribiyye fi'n-Nahv", *el-Lisânu'l-Arabî,* Ribat 1975, XII/I, 82.

basit gramer kurallarını öğreten bazı eğitimcilerin yetiştiğini görmekteyiz. Onları gramer öğrenmeye yönelten unsur, Kur'an'ı muhafaza edip kıraatini yanlışsız ve güvenilir bir şekilde öğrenme isteğidir. Dolayısıyla büyük bir kısmı kârilerden oluşan bu kişiler, Doğuya giderek kıraat usullerini öğrenmişler ve ülkelerine döndüklerinde halka, hem bütün kaideleri ile kıraat şekillerini hem de sebepleriyle açıklanmış kuralları ile fasih bir Arapça sunmuşlardır.[101]

Dil ve gramer eğitimi ile uğraşanların çoğu kârî olduğu için bunların eserleri de genellikle kıraat hakkındaydı. Bunların başında yer alan Endülüs'ün ilk nahivcilerinden Ebû Musa el-Havvârî hakkında ez-Zubeydi şöyle demektedir : "Fakih bir kişidir. Endülüs'te Arabi bilimlerle fıkhı bir araya getiren ilk kişi odur. Abdurrahman b. Muaviye'nin hilafetinin ilk yıllarında Doğuya giderek aralarında Mâlik b. Enes'in de bulunduğu fakihler ve Ebû Zeyd ve el-Esmâ'i'nin bulunduğu dil bilginleri ile karşılaşarak onlardan istifade etmiş ve bir müddet çölde bedevilerle oturmuştur. Kıraat ve tefsir konularında bir kitabı vardır. "[102]

Kurtuba'lı el-Gazi b. Kays da (ö. H. 199/ M. 820) da Doğuya giderek Mâlik b. Enes'in *el-Muvatta* adlı eserini Endülüs'e getiren ilk kişi olmuştur.[103]

Endülüs'te gerçek anlamda ilk gramerci, Doğuya gidip el-Kisâ'î ve el-Ferrâ'nin öğrencisi olan ve el-Kisâ'î'nin kitabını ilk olarak Endülüs'e getiren Cudi b. Osman'dır. (ö. H. 198/ M. 819) Endülüs'te gramer konusunda ilk eser yazan kişi, yine kendisidir. [104]

el-Kisâ'î'nin kitabı, Sibeveyh'inkinden sonra yazılmasına rağmen Cudi b. Osman'ın sayesinde Endülüslüler önce el-Kisâ'î'yi ve dolayısıyla Kûfe Okulunu tanımışlardır. Nitekim hicri üçüncü asrın başlarında Malaka'lı Ebu'l-Hasan Muferrec'in el-Kisâ'î'nin kitabına bir şerh yazması, Kûfe etkisinin yayılmış olduğunu gösterir.[105]

Bu asırda gramer çalışmalarının yoğunluk kazandığı görülür. Abdulmelik b. Habib es-Sulemi, çeşitli fıkıh ve hadis kitaplarının yanı sıra *İ'rabu'l-Kur'an* adlı bir

---

[101] Dayf, *Medâris,* 304-305.
[102] ez-Zubeydi, *Tabakatu'n-Nahviyyin ve'l-Lugaviyyin*, Kahire 1954, s. 275-276.
[103] ez-Zubeydi*,* 276.
[104] ez-Zubeydi, 278.
[105] ez-Zubeydi, 297.

kitap yazmıştır.[106] Çağdaşı Ebû Bekr b. Hatib'in de gramer konusunda bir eseri vardır.[107]

Endülüslerin, Basra okulunu tanımaları, Hicri üçüncü asrın sonlarına doğrudur. Edebiyat ve ahbar alanında bilgi sahibi olan el-Afusnik (ö. H. 307 / M. 928), Doğuya yaptığı sefer sonucu Mısır'da tanıştığı Ebû Ca'fer ed-Dînûrî'den Sibeveyh'in kitabını rivayet yoluyla alarak ilk kez Endülüs'e getirmiş ve Kurtuba'da talebelerine okutmuştur. [108]

Bu asra kadar Endülüs'te göze çarpan gramerciler, genellikle başka ilim dallarında parlayıp grameri ikinci bir dal olarak sonradan seçmişler ve bu ilmin doğudan Endülüs'e taşınmasına önayak olmuşlardır. Çoğunun kitapları zamanımıza kadar gelmediği için haklarında daha fazla bilgi sahibi değiliz. Bir hazırlık dönemi teşkil eden bu devreden sonra Sibeveyh'in kitabının Endülüs'e girişiyle yeni bir dönem başlamıştır. Gramerciler artık konulara daha iyi nüfuz edebilmekte ve adlarını duyurabilmektedirler. Çalışmalarının ürünü olarak başka kitaplara yazılan şerhlerine rastladığımız bu gramerciler, çeşitli okullara ait öğrendikleri bilgileri mukayese ederek doğrusunu bulmaya çalışmış, gerektiğinde bunları reddederek kendi içtihadını kullanabilecek düzeye gelmişlerdir.

Bu dönemden itibaren Endülüs'te gerçek anlamda gramerci sayılabilecek kişileri ayrı bir bolümde inceleyip çalışma metotlarına ve görüşlerine yer vereceğiz.

---

[106] es-Suyûtî, *Buğye*, 312.
[107] ez-Zubeydi, 297.
[108] ez-Zubeydi, 305.

4. ENDÜLÜS GRAMERCILERI

Daha önceki bölümde Endülüs Gramer okulu ve bu okulun genel özelliklerini aktardıktan sonra, bu bölümde bu okulun önemli temsilcilerinden kısaca söz edeceğiz. Bunların içinde öne çıkan İbn Madâ, İbn Mâlik ve Ebu Hayyân'ı biraz daha ayrıntılı işlemeye çalışacağız. Bu bölümde Endülüs okulun öncülerini yaşadıkları dönemlere, Endülüs'ün tarihi kronolojisine uygun olarak aktarmaya çalışacağız.

4. 1. Valiler ve Endülüs Emevileri Dönemi

Endülüs tarihini ele aldığımız bölümde Valiler ve Endülüs Emevileri olarak iki alt başlık şeklinde değerlendirdiğimiz ve hicri 93-415 miladi 711-1033 arasındaki süreyi bu kapsayan bu dönemde Endülüs'te pek çok dilci, edip, şair ve yazar yetişmiştir. Ancak biz burada sadece Kazzâz el-Kayrevânî Muhammed b. Yahya er-Rabâhî, Ali Ebû el-Kali, İbnu'l-Kutiyye, Ahmed b. Abbân, ve Ebû Bekr ez-Zubeydî'yi kısaca ele alacak, hayatları ve eserleri hakkında bilgi vereceğiz.

4. 1. 1. Kazzâz el-Kayrevânî

321 (933) veya 322 yılında Kayrevan'da doğan dilciliği yanında edip ve şairliğiyle de tanınmıştır. Kayrevan'da Ebû Muhammed Hasan b. Muhammed ed-Derâvînî, Ebü'l-Kasım İbnü'l-Vezzân İbrahim b. Osman el-Kayrevânî ve gibi âlimlerden lugat, nahiv ve aruz dersleri alan Kazzâz genç yaşta gittiği Mısır'da Fatımî halifelerinden Muiz-Li dînillâh ve Azîz-Bilâh'ın hizmetinde bulunmuştur.[109] Lügata ve nahve dair bazı kitaplarını bu sırada kaleme alan Kazzâz halifelerin takdirini kazanmıştır.[110]

Eserleri. **1**. *Darâ'irü'ş-Şi'r* Vezin, kafiye ve diğer bazı zaruretler sebebiyle şairlerin kural dışı kullanım ve tasarruflarına dair olan eseri, Müncî el-Kâ'bî (Tunus 1971), Muhammed Zağlûl Sellâm ve Muhammed Mustafa Heddâre ile (İskenderiye 1973) neşretmiştir. **2**. *el-Aserât fi'l-Luga*. Yaklaşık on veya daha fazla anlamı olan

---

[109] İbn Reşîk el-Kayrevânî, *Unmûzecü'z-Zamân fî Şu'arâ'l'l-Kayrevân* (tah. Muhammed el-Arûsî el-Matvî - Beşîr el-Bekkûş), Tunus 1986, s. 365.

[110] Mustafa Kılıçlı, "Kazâz", *DİA*, İstanbul 2003, XXI, 160-161.

kelimelerin derlendiği bir sözlüktür. Müellif bu kitabında Gulâmu Sa'leb'in aynı konudaki eserini örnek almıştır. **3**. *el-Müselles*. Arapça'da bir hareke farkıyla üç değişik kelime oluşturan kalıplarla ilgili bir sözlüktür. **4**. *el-Câmi fi''l-Luga*. Kazzâz'ın en tanınmış eseri olup Halife Azız-Billâh'ın emriyle yazılmıştır. Muhammed b. Ahmed el-Ezherî'nin *Tehzîbü'l-Luga*'sına benzediği kaydedilen kitap İbn Manzûr, Fîrûzâbâdî, Zebîdî başta olmak üzere birçok lügat ve nahiv âliminin eserlerine kaynak olmuştur.[111] **5**. *el-Hurûf*. Kazzâz, 1000 varak hacminde olduğu rivayet edilen Arapça edatlara dair bu eserini de 361 (972) yılında Azîz-Billâh'ın isteğiyle kaleme almıştır.[112]

4. 1. 2. Muhammed b. Yahya er-Rabâhî

er-Rabâhî'nin (ö. 353/974) Sibeveyh'in kitabını esas alarak çalışma yapma akımını başlatan kişidir. er-Rabâhî'nin, *el-Kitâb*'ı Mısır'da ünlü gramerci en-Nahhâs'tan alarak Kurtuba'daki talebelerine okutmasıyla yeni bir dönem başlatmıştır diyebiliriz. Kendisi kitapları, bir şey öğrenmenin yanı sıra yeni bir hüküm çıkarma amacıyla okumuştur.[113] Ondan önce eğitimciler, talebeleri yetiştirirken sanat kullanma, anlam uygunluğu gibi konulara ağırlık vererek Arap dilinin inceliklerini öğrenmeye ve sırlarını çözmeye gayret sarf etmemişlerdir. Ayrıca dilde idgam, imâle gibi okuma kurallarına özen göstermemişlerdir. Bu konuda er-Rabâhî, derinlemesine inceleme yaparak elde ettiklerini çevresindekilere öğretmiş ve bu alanda öncülük yapmıştır.[114]

4. 1. 3. Ali Ebû el-Kâlî

Ali Ebû el-Kâlî (ö. 356/977) Basra okulunun Endülüs'te tanınıp tutulmasında büyük pay sahibidir. Bağdat'ta 25 yıl ilim tahsili yapan ve halk arasında sözü hüccet kabul edilen el-Kâlî'nin her fırsatta Basralıları savunması etkili olmuştur.[115]

---

[111] Fuat Sezgin, *GAS.* VIll, 250
[112] İbnu'l-Kıftî, III, 86.
[113] ez-Zubeydi, 336.
[114] ez-Zubeydi, 337.
[115] Yâkut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Udaba*, Kahire 1969, VII, 31.

4. 1. 4. İbnu'l-Kutiyye

Ali Ebû el-Kâlî'nin öğrencisi olan İbnu'l-Kutiyye (285-898 / 367/977) Kurtuba'da doğmuştur. Kurtuba'da İbn Ebü'l-Velîd el-A'rec, Muhammed b, Abdülvehhâb b. Mugis. Muhammed b. Ömer b. Lübâbe. Kasım b. Asbağ. Muhammed b. Abdülmelik b. Eymen gibi hocalardan ders almıştır. IV. (X.) yüzyılda Endülüs'te Ebû Bekir ez-Zübeydî'den sonra Arap dili ve edebiyatında özellikle nahiv, lügat ve nevâdir konularında en büyük şahsiyet olarak kabul edilen Îbnü'i-Kütıyye tarih, ahbâr, şiir gibi ilim dallarıyla fıkıh ve hadis gibi dinî ilimlerde zamanın önde gelen âlimlerindendir.[116]

İbnu'l-Kütıyye'nin Matmahu'l-Enfüs, Mu'cemü'l-Udebâ (Yâküt el-Hamevî) ve Mesâlikü'İ-Ebsûr (Ömerî) gibi kaynaklarda yer alan şiirlerinin çoğu bahçe, kır, çiçek ve tabiat tasvirleriyle ilgilidir. Teşbihlerin deki güzellik, kelime seçimindeki titizlik, anlam berraklığı ve örgü mükemmelliği şiirlerinin en belirgin özellikleridir.

el-Ef'âl (*Teşârîfü'l-Efâl*) adlı fiilleri müstakil olarak inceleme konusu yapan eseri İbnu'l-Kütıyye'nin en eski ve en önemli eserleri arasında yer alır. Arap dilindeki sülâsî mücerred fiillerle "if'âl" babının kullanımını inceleyen eser bir mukaddime ile üç bölümden oluşur. İbnu'l-Kütıyye'nin bir diğer eseri de tarihle ilgilidir. *Târîhu İftitâhi'l-Endelüs*,[117] adlı bu kitap Endülüs'ün fethi ve tarihi konusunda Belâzüri'nin Fütûhu'l-Büldân'mdan sonra en eski kaynak olarak kabul edilir. Eserde, Araplar'ın Endülüs'e girişinden (92 / 711] başlayarak Emîr Abdullah b. Muhammed b. Abdurrahman döneminin (888-912) sonuna kadar geçen olaylar muhtasar bir şekilde ele alınmıştır.[118]

---

[116] Hüseyin Yazıcı, "İbnü'l-Kutiyye", *DİA*, İstanbul 2001, XXI, 229.

[117] Yâküt el-Hamevî, *Mu'cem*, XVIII, 272.

[118] Yazıcı, XXI, 229; Muhammed b. Şeneb. 'İbnu'l-Kütıyye", *Dairatu'l-Maarifi'l-İslamiyye*, Kahire trs. I, 265-266; *İslam Ansiklopedisi,* "İbnu'l-Kutiyye", İstanbul 1993, V/2, s. 864; J. Bosch-Vilâ, "İbn al-Kütiyya", EI^2 (İng), III, 847-848

4. 1. 5. Ahmed b. Abbân

Ahmed b. Abban'in (ö. 382/1003) da el-Kâlî'nin öğrencilerindendir. Basralı el-Ahfeş ve Kûfeli el-Kisâ'î'nin kitaplarına birer şerh yazmıştır.[119] Bu da, Basra ve Kûfe okullarının her ikisinin de iyice tanınmakta olduğunu göstermektedir.

4. 1. 6. Ebû Bekr ez-Zubeydî

el-Kâlî'nin öğrencilerinden biri olan Ebû Bekr ez-Zubeydi'nin. (ö. 379/ 1000) gramer konusunda yazdığı *el-Vâdıh* adlı eseri, zamanımıza kadar gelmiştir. el-Halil b. Ahmed'in *Kitabu'l-Ayn* adlı eserine bir muhtasar yazan ez-Zubeydî'nin, halkın yanlış konuşma ve okuması (lahn) hakkında bir kitap yazdığı da belirtilmektedir.[120]

4. 2. Muluku't-Tavâif Dönemi

Hicri 415-474 miladi 1031-1090 arasındaki süreyi bu kapsayan bu dönem Endülüs'ün en hareketli ve karmaşık dönemini oluşturmaktadır. Bu dönemin başlıca dilcileri arasında İbn Side, Süleyman b. İsa eş-Şantemari, Abdullah b. Muhammed el-Batalyevsî, İbn'ul-Bâziş. İbnu't-Tarâvâ yer almaktadır. Bu başlık altında bu dilcilerden kısaca söz edeceğiz.

4. 2 1. İbn Sîde

Ünlü dilci ve gramerci İbn Sîde (398-1008 / 458-1066)'nin sadece Endülüs'te değil bütün Arap ilim aleminde özel bir mevkii vardır. Babası gibi âmâ olduğundan Darîr lakabı ile de anılan İbn Sîde, ilk öğrenimini babasından almış, altı yaşında Kur'ân-ı ezberlemiş ve daha sonra Ebü'l-Alâ Sâid b. Hasan el-Bağdâdî, Ebû Osman Saîd b. Muhammed ve Ebû Bekir ez-Zübeydî gibi alimlerden dil, gramer, şiir konularında dersler almıştır. Doğum yeri olan Mürsiye'deki siyasî olaylar sebebiyle Dâniye'ye gitmiş ve bölgenin emîri Ebü'l-Ceyş Mücâhid b. Abdullah el-Âmirî ile dostluk kurmuştur. Emirin ölümünden sonra yerine geçen oğlu ile anlaşamamış ve Dâniye'den ayrılmıştır. Anca bir süre sonra yazdığı kaside ile emirden af dilemiş ve

---

[119] es-Suyûtî, *Buğye*, 406.
[120] Yâkut el-Hamevî*, Mu'cem*, XVIII, 181.

Dâniye'ye dönmüş,[121] 25 Rebîülâhir 458 (26 Mart 1066) tarihinde burada vefat etmiştir.[122].

üstat olan İbn Side, el-Ahfeş'in kitabına bir şerh yazmıştır. Ünlü sözlüğü *el-Muhassas*'ın giriş bölümünde belirttiği gibi bu eserin hazırlanmasında faydalandığı kitaplar arasında Bağdat Dil Okulundan Ebû Ali el-Farisi'ye ait *el-İdah, el-Hücce* ile yine Bağdatlı İbn Cinnî'nin *el-Hasâ'is.* et-Temmâm'ın *el-Mu'rab* ve *Sırru's-Sina'a* gibi eserleri de bulunmaktadır.[123]

İbn Side'den itibaren Endülüs gramercilerinin, Basra ve Kûfe Dil Okullarının yanında Bağdat Dil Okulu gramercilerinin, özellikle Ebû Ali el-Fârisî ile Cinnî'nin çalışmalarına eğildiklerini, bu üç okul arasında mukayeseler yaparak konulara daha iyi nüfuz etmeye çalıştıklarını görüyoruz. Bu dönemde artış gösteren ta'lil hareketleri, Bağdat Okulu görüşlerinin yayılıp taraftar bulmasında etkili olmuştur.

4. 2. 2. Süleyman b. İsa eş-Şentamârî

el-A'lamu'n-Nahvî olarak tanınan eş-Şentamârî (ö. 476/1097) Bağdat Ekolünün gramercileri tarafından tanınıp geliştirilmesine zemin hazırlamıştır. Cümleleri tahlil ederken harekeye etki eden ilk ve alışılagelmiş hükümlerle yetinmeyerek ikinci bir amil arama yoluna gitmiştir. Örneğin mubtedayı incelerken, onu merfu kılan ve mansub olmasını engelleyen amilleri araştırmıştır.[124]

eş-Şentamârî , şerhleri ile ünlüdür. Bağdat Okulundan ez-Zeccaci'nin *el-Cümel* adlı kitabını, içindeki beyitlerle şerh etmiştir.[125] Sibeveyh'in kitabında yer alan bazı anlaşılmaz yerleri şerh ederek bu kitabın öğrenimini elinden geldiğince kolaylaştırmıştır. Öyle ki bütün Arap aleminde Sibeveyh'in kitabının en ince detaylarına kadar inilerek anlaşıldığı ve şerh edildiği yerin Endülüs olduğu intibâı uyanmıştır.[126]

---

[121] Yâkut el-Hamevî, V, 86
[122] İbn Hallikân, III, 330-331
[123] İbn Sîde, *el-Muhassas.* Beyrut 1978, I, 13.
[124] Dayf*, Medâris,* 293.
[125] Yâkut el-Hamevî, *Mu'cem*, XX, 60.
[126] Dayf, *Medâris,* 294.

eş-Şentamârî, değişik okullara mensup gramercilerin görüşlerini inceleyerek bir kısmını benimsemiş ve pekiştirmiştir. Örneğin Basralı es-Sirâfînin "**من**" harfi cerrinin "**ما**" ile bitiştiği zaman " **ربما**" anlamını ifade etmesi üzerine verdiği karara uyarak bu konuda Sibeveyh'in kitabından bir delil getirmiştir.[127]

Haber cümlesi, emir veya nehiy olursa başına "**ف**" harfi gelebilir. "**زيد فكلمه**" (Zeyd'le konuş) "**زيد فلا تكلمه**" (Zeyd'le konuşma) cümlelerine olduğu gibi. Bu görüşünde Kûfeli el-Ferrâ'nın etkisinde kaldığı görülmektedir.[128]

4. 2. 3. Abdullah b. Muhammed el-Batalyevsî

Ebû Muhammed Abdullah b Muhammed el-Batalyevsî (H. 444-521), dil ve nahiv ilimlerinde otoriter biridir.[129] Döneminde insanların nahiv ilmini öğrenmek için başvurdukları bir kaynak görevini üstlendiğini söylemek mümkündür.[130]

Valensiya'da gramer dersi vermekle görevlendirilen Batalyevsî 'nin şerhleri ünlüdür. Bağdatlı ez Zeccâcî'nin *el-Cumel* adlı kitabındaki kısa ve kapalı konuları şerh ettiği *Islahu'l-Helal el-Vâki fi'l-Cümel* ile yine bu kitaptaki beyitleri şerh ettiği *el-Helal fi Şerhi Ebyâti'l-Cumel* adlı şerhleri başta gelir.[131] Ayrıca gramere ait görüşlerini yazdığı *el-Mesâ'ilu'l-Mensûrâ* adlı bir kitabı da bulunmaktadır.

Çalışmalarında ilk dönemler doğulu gramercilerin görüşlerinden etkilendiği görülmektedir. Örneğin "**ما**" harfinin "**كل**" dan sonra gelmesi sonucu (ma)'nın etkisiyle "**كلما**" amel edemez ve bu durumda sadece fiil cümlelerinin başına girebilir. "**كلما**"dan sonra failin gelmesi ise ancak zaruretten sonra şiirde görülebilir. Bu konuda Sibeveyh'ten etkilenmiştir.[132]

Ona göre Kûfelilerin de belirttiği gibi "**كأن**" nin teşbih anlamında kullanılabilmesi için "**كأن محمد أسد**"[133] örneğinde olduğu gibi haberinin camid bir isim olması gerekir.

---

[127] Dayf, *Medâris,* 293.
[128] Dayf, *Medâris,* 293.
[129] Yâkut el-Hamevî*, Mu'cem*, IV, 316.
[130] *es-Suyûtî, Buğye,* II, 55.
[131] es-Suyûtî, *Buğye*, I, 288
[132] Dayf, *Medâris,* 295.
[133] Dayf, *Medâris,* 295.

Yine Kûfelilerden el-Kisâ'î'nin, "**أنا زيد ضربته**" (Ben Zeydi dövdüm) cümlesindeki "**زيد**" isminin iştigal kurallarına uyularak hem merfu hem de mansub okunabileceğine cevaz vermektedir. [134]

Kendine ait içtihatları arasında, "**إلا**" dan sonra gelen ismin dört şekilde irab etmesi bulunmaktadır. Örneğin, " **ما قام الا زيداً الا عمرا إلا حالداً احدُ** "(Zeyd, Amr ve Halit'ten başka kimse ayağa kalkmadı.) cümlesinde "**إلا**"dan sonra gelen isim, müstesna olarak mansub, hal olarak mansub diye açıkladığı gibi ilk ismin hal, ikincisinin müstesna veya ilk ismin müstesna, ikinci ismin hal olması caiz görmektedir.[135]

4. 2. 4. İbn'ul-Bâziş

İbn'ul-Bâziş (444-1052 / 528-113) İbn Atıyye el-Endelüsî, Ebû Hâlid Abdullah b. Ebû Zemenîn, Ebû Ca'fer İbn Rızk gibi hocalardan dersler almıştır. Arap dili ve edebiyatı ile kıraat, hadis ricali ve râvileri sahalarında zamanın ileri gelen âlimlerinden olan İbnü'l-Bâziş, bizzat kendisi Endülüs'ün üç büyük nahiv âliminden biri olduğunu ifade etmektedir.[136] Ayrıca onun. zamanında Kitâbü Sîbeveyhî'yi ezbere bilen sayılı dilcilerden biri olduğu kaydedilmektedir.

Üç meful alan fiillerin bu mefullerinden hiçbirisinin delil gösterilmeksizin düşürülemeyeceği konusunda Sibeveyh ile mutabakat içindedir.[137] Örneğin " **يا لزيدٍ لعمر**" (ey Zeyd, Amr'a yetiş) gibi bir istigâse cümlesinde mustegâs lî eclih'in başındaki "Lam" harfi hakkında diğer gramercilerle ihtilaf içindedir. Örneğin İbn Cinnî, bu Lam'ın, mecrur kıldığı isimle beraber "ya" harfine müteallik olduğunu söylerken İbn el-Bâziş. bu "Lam"ın düşürülmüş bir isme müteallik olduğunu savunmuştur[138]

İbnu's-Sîd gibi şerhleri ile ünlüdür. Sibeveyh'in *el-Kitâb*, el-Muberred'in *el-Muktadab*, İbnu's-Serrâc'ın *el-Usûl*, el-Fârisî'nin *el-İdâh* ve en-Nahhâs'in *el-Vâfî*

---

[134] Dayf, *Medâris,* 295.
[135] Dayf, *Medâris,* 295.
[136] Muharrem Çelebi, "İbnü'l-Bâziş", *DİA*, İstanbul 2001, XXI, 236.
[137] Dayf*, Medâris,* 296
[138] Dayf, *Medâris,* 296

adlı eserlerine şerhler yazmıştır.[139] En önemli eseri Ebü'l-Kâsım ez-Zeccâcî'nin *el-Cümelü'I-Kübrâ* adlı eserinin şerhi olan . *Şerhu'l-Cümel*. Adlı kitabıdır. Ebû Hayyân, bu şerhe İbnü'l-Bâziş'in öğrencisi Ali b. Mûsâ b. Hammâd'ın bir ta'lik yazdığını, bu ta'likin Endülüs nahiv âlimleri arasında şöhret bulduğunu söylemektedir.[140] Bir başka eseri de. hocalarının kısa biyografileriyle onlardan okuduğu kitap ve derslere, aldığı icazetlere dair olan *el-Bernâmec* adlı eseridir.[141]

4. 2. 5. İbnu't-Tarâvâ

Endülüs'ün çeşitli şehirlerinde dolaşarak ders veren İbnu't-Tarâvâ (ö. 528/ 1498) gramer konusunda *et-Tarsih*'i yazmıştır.[142]

İbnu't-Tarâvâ, daha ziyade Kûfe ve Bağdatlıların etkisi altında kalmaktadır. Bunu, görüşlerinden anlamaktayız. Örneğin, ma'rife'nin asil bir öğe olup nekre'nin bundan türediğini kabul eden Kûfelileri destekleyerek bunun tersini savunan, başta Sibeveyh olmak üzere diğer Basralı gramercilere muhalefet etmiştir.[143]

Basralılar, (**ظنّ**) ve grubundaki diğer fiiller, cümle başında geldikleri zaman bir sebep olmadıkça bu fiillerin yaptıkları amelin ortadan kaldırılmayacağını iddia ederlerken İbnu't-Tarâvâ, buna cevaz veren Kûfelilere ve Basralı el-Ahfeş'a katılmaktadır.[144]

Kendine ait bazı içtihatlarda, diğer gramercilerden farklı düşünceler içindedir. Örneğin," **قل هو الله أحد** / De ki O, bir tek Allah'tır."ayetinde[145] ve benzeri ibarelerde geçen "**هو**" "zamiri şe'ni", isim değil harftir.[146]

Yine "**قعد / قعودا**" (Bir oturuş oturdu) cümlesindeki "**قعودا**" kelimesi de, mef'ulu mutlak olmayıp düşürülen ve açığa çıkarılması caiz olmayan bir fiilin mef'uludur.[147]

---

[139] es-Suyûtî, *Buğye*, II, 326.
[140] Ebû Hayyân el-Endelüsî, *Tezkiretü'n-Nühât* (nşr. Afîf Abdurrahman), Beyrut 986, s. 551.
[141] Çelebi, XXI, 236
[142] es-Suyûtî*, Buğye*, II, 263
[143] Dayf, *Medâris,* 296
[144] Dayf, *Medâris,* 296, 297
[145] İhlâs, 112 / 1.
[146] Dayf, *Medâris* , 298
[147] Dayf, *Medâris,* 297

4. 3. Murabıtlar ve Muvahhidler Dönemi

Hicri 474-miladi 1090 yılında başlayan Muvahhidler dönemini Hicri 624 Miladi 1229 tarihine kadar sürmüştür. Bu dönemde yaşayan dilciler arasında Ahmed Tâhir, es-Suheylî, el-Cazûlî, İbn Haruf, eş-Şelevbîn, İbn Hişâm el-Hazravî, İbn Madâ, İbn Usfûr, İbn Mâlik ve Ebû Hayyân dikkat çekmektedir. Bunların içinde de reformist yönüyle İbn Madâ, yazdığı manzum gramer eseri *Elfiyye*'si ile İbn Mâlik ve Türk dili için yazdığı kitabı *el-İdrâk*'la Ebû Hayyân dikkat çekmektedir. Dolayısı ile bu dilciler üzerinde daha fazla duracağız.

Muvahhidin Devri'nde Endülüslü dilciler daha çok Sibeveyh'in kitabını şerh etmekle meşgul olmuşlardır. Sayıları hayli kabarık olan bu dilcilerin en önemlileri İbnu'r Rammak (ö. H. 541/ M. 1162), Cabir el-İşbili (ö. H. 596/ M. 1217), el-Iklisi (ö. H. 550/ M. 1171) ve Ebû Bekr b. Muhammed b. Talha (ö. H. 618/ M. 1239). dir.

4. 3. 1. Ahmed. Tâhir

Ahmed b. Tâhir (ö. 580/1201) Sibeveyh'in kitabı ile ders vermekle ünlüdür. Bu kitaba yazdığı haşiyeler, sonradan öğrencisi İbn Haruf'un yine bu kitaba yazacağı şerhe kaynaklık etmiştir.[148]

Ahmed b. Tahir de İbnu'l-Bâziş gibi, delil olmaksızın üç mef'ul alan fiillerin bu mef'ullerinden herhangi birisinin düşürülemeyeceği konusunda Sibeveyh'a katılmaktadır.[149]

Bağdatlı el-Farisi'ye katılarak isimlerde ve salim müzekker çoğullarda kelimenin sonuna gelen "**ن**" harfinin, tekil isimlerdeki tenvin yerine kullanıldığını kabul etmektedir.[150]

Kendine ait görüşleri arasında, "**اياك و الشر**" (kötülükten sakın) tahzir cümlesindeki "**الشر**" ismini, düşürülmüş bir fiilin mef'ulu ve cümleyi, "**احزر لبشر**" şeklinde takdir etmesi de bulunmaktadır.[151]

---

[148] Dayf, *Medâris,* 298
[149] Dayf, *Medâris,* 298
[150] Dayf, *Medâris,* 298
[151] Dayf, *Medâris,* 299

4. 3. 2. es-Suheylî

es-Suheylî (ö. 581/1202), yaşadığı dönemde gramer, hadis. tefsir ve rivayet konularında meşhur olmuştur. ez Zeccâcî'nin *el-Cumel* kitabına tamamlanmayan bir şerh yazmıştır.[152] Şöhreti Endülüs dışına taşan es-Suheylî, Marakeş Valisi tarafından davet edilerek bir müddet Kuzey Afrika'da ders vermiştir[153]. Seleflerinden eş-Şentamari gibi harekeye etki eden ikinci bir amil aramıştır.[154]

es-Suheylî, fiillerin geçişli yapılması için kullanılan hemze yada da harf'i cerrin tamamen aynı anlama gelmediği hususunda Basralı el-Muberred'in yanında yer almaktadır. Çünkü fiili harf'i cer ile kullanırsak, beraberlik anlamı doğar. Örneğin, "**ذهبت بزيد**" (zeyd'le gittim) cümlesinde olduğu gibi. Hâlbuki fiili asil geçişli yapan, başındaki hemzedir. Örneğin, "**اذهبت زيدا**" (Zeyd'i götürdüm).[155]

4. 3. 3. el-Cezûlî

Yaşadığı devrin önde gelen gramercilerinden Ebû Musa İsa b. Abdulaziz el-Cazûlî(ö.608/1210), Basra Okulundan İbnu's-Serrâc'ın *el-Usul* adlı kitabına bir şerh yazmıştır.[156] Kural dışı ve yabancı kelimeler hakkında bir kitap yazan el-Cezûlî'nin bu kitabını sonradan şerh edenler, çoğu zaman şerhten aciz kaldıklarını ne demek istendiğini anlamadıklarını itiraf etmişlerdir.[157]

el-Cezûlî, kitabını şerh ettiği İbnu's-Serrâc gibi, karışıklık durumunda mef'ulun failden önce gelmeyip ilk kelimenin fail olduğunu söylemektedir.[158]

Çağdaşı gramerci Ahmed b. Tâhir gibi el-Fârisî'nin, "ikil isimlerin ve salim müzekker çoğulların sonlarındaki "**ن**" harfi, tekil isimlerdeki "tenvinin" yerine verilmiştir" görüşünü tasvip etmektedir.[159]

---

[152] es-Suyûtî, *Buğye*, II, 298
[153] Abdulhayy el-Imad, *Şezaratu'z-Zeheb,* Kahire 1351, IV, 271
[154] Dayf, *Medâris,* 299
[155] Dayf, *Medâris*, 299
[156] Fuat Günel, "İsâ b. Abdülaziz el-Cezûlî", *DİA*, İstanbul 1986, VII, 514-51
[157] el-İmâd, V, 26
[158] Dayf, *Medâris,* 301.
[159] Dayf, *Medâris,* 301.

4. 3. 4. İbn Harûf

Birçok yerde ders veren İbn Harûf (ö. 606/1227)'un Sibeveyh'in *el-Kitâb*'ı ile Zeccâcî'nin *el-Cumel*'ine yazdığı birer şerhi vardır.[160] es-Suheyli ile tartışmaları olmuştur.

İbn Harûf, daha ziyade Basralılardan etkilenmiş ve onların görüş ve içtihatlarını tercih etmiştir; Örneğin el-Muberred'in Mustegas bih'inin Lamı'nin zait olduğu görüşünü doğru bulmaktadır. Buna delil, Lam'in düşürülebilmesidir. Örneğin

"**يا لزيد لِعمر**" (ey zeyd, Amr'a yetiş) dediğimiz bu ibareyi, "R**يا لزيد لَعمر**" şeklinde de söyleyebiliriz.[161]

es-Sirâfî'nin de belirttiği gibi "**مضى**" bazen "**الذي**" anlamında ism-i mevsul gibi kullanılmaktadır. Örneğin, "**انظر ما صنعت**" (Yaptığın şeyi gör) cümlesinde olduğu gibi.[162]

Kûfelilerin çalışmalarını da izleyen İbn Haruf, zarfları nasbeden amilin, düşürülmüş bir amil değil de mübteda olduğu konusunda onlara katılmaktadır. Örneğin: "**زيد عندك**" (Zeyd senin yanındadır.).[163]

4. 3. 5. Ebû Ali eş-Şeleybîn

Gerek Doğunun ve gerekse Endülüs 'un en büyük gramercilerinden biri olan es-Şeleybîn (ö. 645 1266), yaklaşık 60 yıl ders vermiştir. Yasadığı dönemin bir çok gramercisi, kendisinden ders almıştır.[164] Gramer konusunda *et-Tavti'a* adlı bir kitabı vardır.

Bazı Endülüslu seleflerinin aksine, Nekire'nin asil olup Marife'nin kendisinden türetildiğinin savunan Sibeveyh'in yanında yer almaktadır. Çünkü isimler önce nekire olarak ele alınmakta sonra marifeye dönüştürülmektedir.[165]

---

[160] Yâkut el-Hamevî*, Mu'cem*, XV, 76.
[161] Dayf, *Medâris,* 301.
[162] Dayf, *Medâris,* 302.
[163] Dayf, *Medâris,* 302.
[164] es-Suyûtî, *Buğye*, 364.
[165] Dayf, *Medâris,* 302.

Kendine ait içtihatları olan eş-Şeleybîn, mil, fersah gibi ölçülerin müphem zarf olamayacağına çünkü müphem zarflarda sınırlama olmadığını kabul etmektedir.[166]

"**ليس**" ve "**ما**" nın haberleri, belirli bir zaman için kullanılmayıp gerektiğinde mazi, hal ve istikbalde meydana gelen bir olayı ifade edebilmektedir. [167] Buna örnek şu ayettir: "**وماهم بخارجين من النار** / Onlar bu ateşten çıkacak değillerdir."[168]

4. 3. 6. İbn Ebü'r-Rebî

Önemli bir Endülüs nahiv ve tefsir âlimi. olan Ebü'l-Hüseyn Ubeydullâh b. Ahmed b. Ebi'r-Rebî el-İşbîlî 599 Ramazanında (Mayıs 1203) İşbîliye'de (Sevilla) doğmuştur.[169] İlk öğrenimini Endülüs'ün önemli ilim merkezlerinden İşbiliye'de yapan İbn Ebü'r-Rebî zamanın ileri gelen âlimlerinden ders almıştır. Hayatının sonuna kadar Sebte'de ikamet eden İbn Ebü'r-Rebî 16 Safer 688 (11 Mart 1289) tarihinde vefat etmiştir.[170]

İbn Ebü'r-Rebî, dil alanında Sîbeveyh'in el-Kitâb'ı ile Zeccâcî'nin el-Cümelü'l-Kübrâ'sı ve Ebû Ali el-Fârisî'nin el-İdâh'ına özel ilgi göstermiş, bu kitaplara dair değişik hacimlerde birçok şerh kaleme almıştır.[171]

Eserleri. 1. *el-Mülahhas fî Dabtı Kavânîni'l-Arabiyye*. Mağrib'de assrlarca ders kitabı olarak okutulmuştur.[172] 2. el-Basît fî şerhi Cümeli'z-Zeccâcî. Zeccâcî'nin el-Cümelü'l-Kübrâ adlı eseri üzerine yazdığı birkaç şerhin en hacimlisi olup Sebte emîri ve müellifin öğrencisi Muhammed b. Ahmed el-Azelî'ye takdim edilmiştir. İbn Ebü'r-Rebî'in ilk eserlerinden olan el-Basitte uzun şerhler ve tahliller, nahiv âlimlerinin ihtilâfları ve tartışmaları ile şahit olarak getirdikleri örnekler, el-Cümel'e yapılan itirazlar ve bunlara İbn Ebü'r-Rebî tarafından verilen cevaplar yer almaktadır.[173] Görüşlerine yer verdiği veya tartıştığı âlimlerin başında Sîbeveyhi,

---

[166] Dayf, *Medâris,* 303.
[167] Dayf, *Medâris,* 303.
[168] Bakara, 2 / 167.
[169] Ömer Ferruh, *Târîhu'l-Edebi'l-Arabî*, Kahire 1967 336-337
[170] Brockelmann, *GAL*, I, 313; *Suppl*, I, 547.
[171] Makkarî, *el-Ezhârü'r-Riyâd*, III, 26-27; a.mlf., *Nefhu't-Tîb*, II, 210, V, 356-359.
[172] es-Süyûtî *Buğye,* II, l25-126; Brockelmann *GAL*, 1, 313; *Suppl*, I, 547.
[173] İsmail Durmuş, "İbn Ebü'r-Rebî", *DİA*, İstanbul 2001, XX, 470-71

Ahfeş el-Evsat, Müberred, Ebû Ali el-Fârisî ve Batalyûvusî ile üstadı Ebû Ali eş-Şelevbîn gelmektedir. Şahit olarak kaydedilen örneklerin çoğu Kur'an'dan alınmıştır. 3. eş-Şerhu'l-Evsat alâ Kitâbi'l-Cümel li'z-Zeccâcî. Müellifin yaptığı bir başka el-Cümel şerhidir.[174]

4. 3. 7. İbn Hişam el-Hazrevî

eş Şeleybîn'den ders alan el-Hazrevî'nin (ö. H. 646 M. 1267) *Faslu'l-Makal fi Ebniyati'l-Ef'al* ve *el-Mesa'ilu'n-Nuhab* gibi eserleri vardır.

el-Hazrevî, muzari fiili nasbeden "**حتي**" edatının " **الا**" ile eşanlamda olduğunu söyleyerek Sibeveyh'in kitabında geçen bir cümleyi delil olarak göstermiştir.

" **والله لا أفعل إلا أن تفعل** " (Allah'a and olsun ki sen yapmayıncaya kadar ben de yapmayacağım.) Burada "**حتي أن تفعل**" cümlesi, "**إلا أن تفعل**" cümlesine eşittir.[175]

"**لو تأتيني فتحدثني**" (Keşke gelip benimle konuşsan) cümlesindeki "**لو**" şartiye olmayıp müstakil bir edattır ve şart ifade etmediği ayrıca cevaba da ihtiyacı yoktur. Yine de bazen "**ليت**"'nin cevabı gibi mansub bir cevabı gelebilmektedir[176].

4. 3. 8. İbn Madâ

Ahmed b. Abdurrahman b. Muhammed b. Sa'd b. Haris b. Asim b. Madâ, (513 1134) yılında Kurtuba'da doğmuştur. Lahm Kabilesindendir. İbn Zubeyr'in ifadesine göre Endülüs'te Hicri VI. asrın son büyük alimlerinden birisidir. İbnu'r-Rammak'tan Sibeveyh'in kitabını okuyan İbn Madâ, Arap gramercilerine muhalif görüşleriyle ünlüdür. Gramerin yanı sıra kelam, tıp matematik ve geometri alanlarında da derin bilgi sahibi olup rivayet konusunda güvenilir birisiydi. Muvahhidler devrinde bir müddet Fas Kadılığı yapmıştır.[177]

İlim tahsilini Kurtuba, İşbiliyye ve Septe gibi şehirlerde tamamlayan İbn Madâ, gençliğinin en verimli devresinde kendisini çekemeyen kişilerin yaptığı baskı ve kötülükler sonucu Endülüs'ü terk etmiş ve bir süre başka diyarlarda dolaştıktan

---

[174] Brockelmann, *GAL*, I, 313; *Suppl*, 1, 547; Fuat Sezgin, *GAS.* IX, 62,93; Dayf, *Medâris,* 319.
[175] Dayf*, Medâris,* 304.
[176] Dayf, *Medâris,* 304.
[177] es-Suyûtî, *Buğye*, 139.

sonra 1145 yılında Marakeş'e gelerek burada ders vermeye başlamıştır. [178] Bu sırada Kuzey Afrika 'da Muvahhitler hüküm sürmekteydi. İbn Madâ, Muvahhid hükümdarlarından Ebû Ya'kub b. Abd el-Mu'min'in yanında saygı ve ikram görmüş ve bir müddet oğullarını eğitmiştir.[179]

İbn Madâ'nın üç kitap yazdığı bilinmektedir. Üçü de gramer konusunda olan bu kitaplardan sadece *er-Redd' ala en-Nuhat* mevcut olup diğer iki kitap, el-*Muşrik fi'n-Nahv* ve *Tanzihu Eimmati'l-Kur'an Amma La Yeliku bi yalik bi'l-Beyan* ise kayıptırlar. İbn Haruf, bu son kitaba, *Tenzih Eimmeti'n-Nahv Amma Nusibe İleyhim mine'l-Hata' ve's-Sahv* adlı bir kitapla cevap vererek İbn Madâ'yı eleştirmiştir. Bunun üzerine İbn Madâ, "Biz, koçların tos vuruşuna aldırış etmezken şimdi de kuzu yavruları (İbn Haruf) bizi tehdit ediyor. "demiştir.[180] İbn Madâ 592 / 1213 yılında İsbiliyye'de öüştür.[181]

Muvahidler, Endülüs'te yönetimi ele geçirdikten sonra doğu Arap dünyasına ve onların değerlerine savaş açmışlardır. Öncelikle halkı dört mezhebin kitaplarını yakmaya ve Doğu fıkhını Doğu'ya geri göndermeye çalışmışlardır. Muvahhid idarecilerinden Abdulmümin'den sonra bir müddet oğlu el-Mansur'un yanında kalan İbn Madâ, *er-Redd ala'n-Nuhât*'ı yazıp gramercilere ve görüşlerine hücum etmiştir. Bu tavrındaki en büyük faktör, şüphesiz o devirde devletin resmi mezhebi zahiriye mezhebi ve felsefesidir. Kıyas ve her türlü tevili reddederek sadece Kur'an ve Hadise dayanması ve bu ikisinin zahiri hükümlerine göre hareket etmeyi tercih eden Zahirilerden etkilenen İbn Madâ, bu prensipleri gramer çalışmalarında kullanmıştır.[182]

İbn Madâ, sadece Endülüs'ün değil bütün Arap gramer tarihinin en büyük isimlerinden birisidir. Gramer çalışmalarını alışılagelmişin dışında yaklaşımlarla ele alıp bu alana bir yenilik getirmeye çalışan ve ilk devirlerden itibaren gramercilerin ortak özelliği olan amil nazariyesini reddederek dikkatleri üzerine çeken İbn Madâ'nin bu görüşlerini ve bunlara zemin hazırlayan ortamı şöyle özetleyebiliriz:

---

[178] Rıza Abdulcelil et-Tayyâr, *ed-Dirâsetu'l-Lugaviyye fi'l-Endulus*. Beyrut 1986, s. 21.
[179] et-Tayyâr, 21.
[180] İbn Farûh, *ed-Dibacu'l-Muzahhab*, Kahire trs. s. 48.
[181] M. Faruk Toprak, "Reformist Bir Arap Gramercisi: İbn Mazâ", *DTCFD*, XXXVII (1994), s. 208.
[182] İbn Hallikân, *Vefayatu'l A'yan*, Kahire 1948, VI,11.

4. 3. 8. 1. Görüşleri

İbn Madâ, mensup olduğu Zahiriyye mezhebinin prensiplerini gramere uygulama niyetiyle, doğuda geçerli olan nahvin bazı usûllerini reddedip, grameri kendince içine düştüğü furû ve te'vil çokluğundan kurtarma gayretine girmiştir. İbn Madâ, bu amacını kitabının başında açık bir şekilde ortaya koymakta ve bu eseri yazmadaki amacının "*nahivcinin ihtiyaç duymadığı şeyleri nahivden atmak ve üzerinde birleştikleri hatalara dikkat çekmek*" [183] olduğunu belirtmektedir.

Müslüman dilcilerin dini anlayışlardan, sosyal ve siyasal ortamdan kopuk düşünceler ortaya koyması tarihi süreçte görülmeyen ve pek gerçekçi olmayan bir anlayıştır. Zahiri mezhebine bağlı olan İbn Madâ, mezhebinin anlayışına uygun olarak doğu İslam dünyasındaki mevcut nahvin usûllerine karşı çıkmış, pek çok ayrıntılar ve fazlalıklarla dolu kabul ettiği nahiv çalışmalarını sadeleştirme, bir anlamda nahvi içine düştüğü zorluklardan kurtarma çabasına girmiştir.[184] O, nahivciye gerekmeyen ve nahivde fazlalık olan hususları belirleyip, nahvin temel konularına dikkat çekmeyi amaçlamıştır. Nahiv kitaplarının klasik ifadesi olan "**ضرب زيدُ عمرًا**" örneğini kullanarak Doğu dilcilerine ağır eleştiriler yönelten İbn Madâ, amil konusunda şöyle demektedir:

"Bu kitabı yazma amacım nahivciye gerekmeyen konuları nahivden çıkarmak, ortak hatalarını onlara hatırlatmaktır. Onlar nasb, hafd ve cezmin sadece lafzi bir amille, merfunun ise hem lafzi hem de manevi bir amille geçekleşeceğini iddia etmekte bunları "**ضرب زيدُ عمرًا**" şeklinde hayali ifadelerle ispatlamaya çalışmaktadırlar. Bu cümlede fail olan زيد kelimesini merfu, meful olan "**عمرًا**" kelimesini de mansub olarak harekelenmesini sağlayan unsur "**ضرب**" fiilidir demektedirler. Ancak bu apaçık bir hatadır." [185]

İbn Madâ bu konuda kendine İbn Cinnî'yi temel almakta ve onun amillerin sonunda oluşan merfu, mansub şeklindeki değişimini aslında mütekellimin gerçekleştirdiği görüşünü kabul eder. Ancak İbn Madâ zahiri mezhebine uygun bir

---

[183] İbn Madâ el-Kurtûbî, *er-Redd ale'n-Nuhat,* (nşr. Şevki Dayf),Daru'l-Fikri'l-Arabî, Kahire 1366 / 1947, s. 85.
[184] Toprak, 209.
[185] İbn Madâ, 85.

anlayış sergilemekten kaçınmaz ve İbn Cinnî'nin lafız sonundaki değişimi konuşmacının yapması anlayışının,[186] kişinin eylemlerini kendisi yarattığını savunan Mutezilî düşünceye ait olduğunu belirtir ve buna itiraz eder. Hak mezhebe göre Lafız sonundaki farklı sesleri/harekeleri/irab değişikliğini, asıl yaratanın Allah olduğunu, insana sadece nispet edildiğini açıklar.[187]

İbn Madâ amilin gerçek olmayıp bir temsil ve kabullenmeden ibaret olduğunu ve nahvi kolaylaştırmak amacıyla oluşturulduğunu iddia edenlere şiddetle karşı çıkar ve bunun Arapçayı belagat düzeyinden uzaklaştırıp mükemmel olan bir konuda eksiklik iddia etmekten başka bir şey olmadığını belirtir. İ'rabın amillinde i'rabsız anlaşılamayacağını Amil anlayışının sonucunda ilk dönem araplarının amaçlamadıkları Arapçada mahzuf unsurlar olduğu tarzında doğru olmayan anlayışlar geliştirildiğinden söz eder.[188] İbn Madâ'nın itiraz ettiği hususlar arasında mahzuf amilin takdir edilmesi[189] isim ve fiillere mustetir/mudmar zamirler takdiri, illet[190] ve kıyas gibi konular bulunmaktadır.[191]

İbn Madâ, nahivciler arasında i'raba sert ve mantıki eleştiriler yöneltmesine karşın, amilin yerine geçebilecek bir altarnatif sunamamıştır. Sözün bağlamsal ilişkilerini ele alan i'rab ve amilin olumsuzluğunu ve bozuk olduğunu ortaya koyduktan sonra, bu durumu açıklayacak bir alternatif getirmesi beklenmiştir. Zira i2ablailgişkin ilişkilein değişmesiyle gramatik anlamların değişmesini açıklamak gerekmektedir. Klasik dilciler bunu amil teorisiyle açıklamaya çalışmışlardır. Bu teoriyi yıkan İbn Madâ amillerin, i'rabın değişmesiyle anlamın değişmesi konusunu açıklayıcı bir teori geliştirmemiştir. Amilin konuşan kişinin bizzat kendisi olduğu

---

[186] İbn Cinnî merfu mansub, mecrur gibi harekelemeyi bizzat konuşanın yaptığını ifade etmiştir. **فأما في الحقيقة ومحصول الحديث فالعمل من الرفع والنصب والجر والجزم إنما هو للمتكلم نفسه لا لشئ غيره وإنما قالوا لفظي ومعنوي لما ظهرت آثار فعل المتكلم بمضامة اللفظ للفظ أو باشتمال المعنى على اللفظ وهذا واضح** İbn Cinnî, *Hasâis,* I, 109-110

[187] İbn Madâ, 87.

[188] İbn Madâ, 18, 88.

[189] İbn Madâ, 90-91.

[190] İbn Madâ, 151-152.

[191] İbn Madâ, 156. İbn Madâ ve görüşleri hakkında bkz. İbn Madâ, *er-Redd ale'n-Nuhat,* (nşr. Şevki Dayf),Daru'l-Fikri'l-Arabî, Kahire 1947/1366; Muâz es-Serâtavî, *İbn Madâ el-Kurtubi ve Cuhûduhu'n-Nahviyye,* Amman 1988; Muhammed Ali en-Neccâr, "İbn Madâ el-Kurtûbî ve Redduhû ale'n-Nuhât", *Mecelletu'l-Ezher*, XIX, 1(1949), s. 233-239;, Hulusi Kılıç, "İbn Madâ", *DİA,* İstanbul 1999, XX, 164.

şeklindeki yorumu ise, dilin kişinin seçimine ferdi bir olgu olduğuna dayandığından pek tutarlı görülmemektedir.[192]

İbn Madâ, nahivcilerin nasb, cer ve cezmin lafzî, ref'in ise lafzî ve manevî amil ile meydana geldiği görüşlerini reddeder. Nahviciler " **ضرب زيد عمرا** " örneğini vererek Zeyd'deki ref' ve Amr'daki nasb olayını meydana getiren şeyin "darabe" fiilinin olduğunu öne sürerler.[193] Halbuki İbn Madâ bu görüşe karşı çıkar ve buradaki değişikliğe yol açan âmilin lafızlar değil, bizzat konuşanın kendisi olduğunu ifade eder.[194]

O, amil anlayışına tümüyle karşı çıkmakta, dolayısı ile başta takdiri olmak üzere bütün amilleri reddetmekte, amili kabul etmenin Kur'an'ın zahirine uymamaya yol açacağını belirtmektedir. Kur'an'ın zahirine harfiyyen uyma anlayışı Zahiri mezhebinin dayandığı temel prensiptir.[195] İbn Madâ, mahzuf amilin takdir edilmesini de reddeder.[196] Kur'an ve Hadis'ten getirdiği delillerle, lafızdaki fazlalığın mânâda fazlalığa yol açtığını belirtir.[197] Ona göre zahirde (lafzî) olmayanı takdir etmek fazladan bir eylemdir. Nitekim o aynı mantıkla isim ve fiillerdeki mustetir (gizli) zamirlerin takdirini kabul etmez.[198]

İbn Madâ'nın nahivde illet konusu da ele alır ve nahivdeki ikinci ve üçüncü illetlerin kaldırılması gerektiğini ifade eder. Ona göre, (**قام زيد**) cümlesinde Zeyd kelimesi ref' edilme sebebini, "faildir ve bütün failler merfudur" diye açıklamak gerekir. Failer ref edilme sebebini de Araplar böyle konuşmaktadırlar ve bu Arap kelamından tümevarım yoluyla belirlenmiştir şeklinde açıklamak gerekmektedir.[199] İbn Madâ'ya göre bu durumla, hakkında haram olduğuna dair bir nass bulunan şey arasında hiçbir fark yoktur. Niçin haram kılındı? Şeklindeki bir soruya cevap vermek

---

[192] Temmâm Hassân, *el-Lugatu'l-Arabiyye Ma'naha ve Mebnaha*, Kahire trs. s. 185.
[193] İbn Madâ, 85.
[194] İbn Madâ*,* 87.
[195] Dayf*, er-Redd,* (Mukaddime), 9
[196] İbn Madâ, 90-91.
[197] İbn Madâ, 92-93.
[198] İbn Madâ, 100.
[199] İbn Madâ, 151, Hulusi Kılıç, "İbn Madâ", *DİA*, İstanbul 2000, XX, 164.

fakihe vacip değildir.[200] Bu görüşler, dilin zahiri ile yetinilmesi gerektiğine inanan İbn Madâ'nın, dilin bir anlamda zahiri yönü olan sema'a büyük önem verdiğine işaret etmektedir. İbn Madâ konuşmaya, söze yarar sağlamayan, faydasız ve gereksiz hususların gramerden çıkarılmasının gerektiğini ileri sürer.[201]

Zarf ve cer-mecrur, haber, sıla cümlesi, veya hal oldukları zaman, hazfedilmiş bir amile müteallik değildirler. Ortada ne hazf, ne amil, ne de amel vardır.[202] "**زيد قام**" Zeyd, ayağa kalktı) cümlesinde haber olan "**قام**" fiilinin müstetir zamiri olamaz. "**قام**" bir fiildir ve faili yoktur. Daha önce Kûfeli el-Kisâ'î de, " **كلمني و كلمت محمدا**" (Muhammed benimle, ben de onunla konuştum) cümlesinde "**كلمني**" fiilinin bir faili bulunmayıp mahzuf olduğunu söylemiştir. İbn Madâ, bu konuda daha da ileri giderek mahzuf faili de reddetmiştir.[203]

İbn Madâ, Arap üslup ve fesahatini ortadan kaldırıp yerine başka üslup ve kurallar koyan amil nazariyesini reddetmek için bazı konuları daha dikkatlice incelemiştir. Bunlar arasında hem ref hem de nasbin mevcut olduğu iştigal konusu ve muzari fiili nasbeden "Vavi maiyye" ile "Fâi sebebiye"yi zikredebiliriz. Özellikle bu iki nasb harfinden sonra gizli bir şey olmadığı konusunda Basralı el-Cermi ile aynı düşüncededir.[204]

Muvahhidler döneminde yaşayan İbn Madâ, yaşadığı ortamın da etkisiyle, klasik nahiv kuralları ve nahivcilerine karşı çıkmış, onlara karşı devrim sayılabilecek bir karşı çıkış gerçekleşmiştir. Döneminin en ünlü alimlerinden ders alan ve özellikle de nahiv konusundaki problemlere ve ihtilafları iyi bilen İbn Madâ, nahvi içine düştüğü çıkmazdan kurtarmak ve öğrencilerin bu dili öğrenmelerini daha kolaylaştırmak için içtihad yapmıştır.[205] Fıkhî Mezhebinin etkisi hemen hemen bütün dil görüşlerinde hissedilen İbn Madâ'nın döneminde diğer mezheplere karşı bir savaş vardı. İmam Gazzâli'nin kitapları Endülüs'e geldiğinde yakılmıştır.[206]

---

[200] İbn Madâ, 151.
[201] İbn Madâ, 164.
[202] Dayf, *Medâris,* 305
[203] Dayf, *Medâris,* 305
[204] Dayf, *Medâris,* 306.
[205] es-Serâtavî, 87.
[206] es-Serâtavî, 88.

4. 3. 7. İbn Usfûr

Ali b Mu'min b. Muhammed b. Ali Ebû el-Hasan b. Usfûr, yasadığı devirde Endülüs'te gramerin en büyük alimi olarak kabul edilmektedir. 597-1201 yılında Isbiliyye (Sevilla)'de doğan İbn Usfûr'un gramerden başka bir ilim dalı ile uğraşmadığı, bütün kaynaklarda zikredilmektedir.[207]

Aralarında Ebû Ali eş-Şelevbîn ve Ebü'l-Hasan ed-Debbâc gibi alimlerden de bulunduğu kişilerden ders alan İbn Usfûr, sonraki dönemlerde Endülüs'te birçok şehirde ders vermiştir. Derslerinde Sîbeveyh'in *el-Kitâb*'ı, Ebû Ali el-Fârisî'nin *el-îdâh*'ı, Cezûlî'nin *el-Mukaddimetü'l-Cezûlî*'yesi ile ez-Zeccâcî'nin *el-Cümel*'ini şerhetmiştir.[208] Çalışma ve araştırmada oldukça sabırlı ve azimli birisi olarak tanınan İbn Usfûr'un eserleri arasında nahiv konusunda *el-Mukarrab* ve sarf konusunda *el-Mumta*', Doğuda da tanınan eserler arasında yer alır ve birkaç defa şerh edilmiştir. Diğer eserleri arasında, *el-Miftâh, el-Bâdî'* ve *el-Hilâl* bulunmaktadır.

Bağdat okulundan İbn Cinnî 'nin *el-Muhteseb*'ini özetleyerek *Muhtasaru'el-Muhteseb*'i hazırlayan ve yine Bağdatlı ez-Zeccâcî'nin *el-Cumel* kitabına üç şerh yazan İbn Usfûr'un ayrıca tamamlanmamış olan *Şerhu'l-Mukarreb, Şerhu'l-Hamase, Şerhu'l-As'ari's-Sitte* gibi şerhleri de vardır.[209]

İbn Usfûr, Endülüs'te muhafazakar gramerin önde gelen temsilcilerinden sayılır. İçtihatlar yapıp yeni şeyler ortaya çıkarmaktan ziyade özellikle Doğuluların yolundan yürüyerek bunlara ait bütün görüş ve fikirleri derleyip karşılaştırarak konulara ayrıntıları ile vakıf olma ve bunları çevresindekilere öğretme yolunu tutmuştur.[210] Kendisini, selefi İbn Madâ gibi, ortaya yeni bir şey atan bir gramerci olarak göremiyoruz.

---

[207] Bu konuda bkz. el-Imad, V, 330, es-Suyûtî*, Buğye*, 337.

[208] Fahreddin Kabave, "İbn Usfûr el-İşbîlî", *DİA*, İstanbul 2001, XXI, 431.

[209] İbn Sakir el-Kutûbî*, Fevatu'l-Vefayât*, Kahire 1951, II, 184.

[210] Cemil Abdullah el-Uveyda, "Menhecü İbn Usfûr el-İşbîlî fi'n-Nahv ve't-Taşrîf, *Havliyyât: Fer'u'l-Âdâbi'l-Arabîyye*, IV, Beyrut 1989, s. 321,326

4. 3. 7. 1. Görüşleri

"**يا لزيد**", istigâse cümlesindeki "Lâm-i mustegâs", ne İbn Cinnî'nin dediği gibi "ya" ya müteallik, ne de el-Muberred'in dediği gibi "zaid olup", Sibeveyh'in belirttiği gibi "mahzuf bir nida fiiline mütealliktir.[211]

"**إن**" harfi, "**مذ**" veya "**منذ**"' dan sonra geliyorsa hemzesinin hem kesreli hem de fethalı okunması caizdir. Örneğin "**ما رحلت الي هذا البلد مذ أن أو إن الله خلقني**" (Allah'ın beni yarattığı günden beri bu memlekete gitmedim.).[212] Bu konuda el-Ahfeş'a uymaktadır.

Yine el-Ahfeş belirttiği gibi "meşgûlu anhu, "iz el-fücâiyye"den sonra geliyorsa mensup da okunabilir merfu da. Örneğin: "**خرجت فإذا زيد يكلمه عمر**" (Dışarı cıktım, bir de baktım ki, Amr, Zeyd'le konuşuyor.)[213] "iz el-fücâiyye", ez-Zeccâc'ın da belirttiği gibi zaman zarfıdır[214]. "**رأسك والحائط**" (Başını duvardan koru) Tahzir cümlesindeki "**الحائط**" es-Sirâfî'nin de dediği gibi "**رأسك**" ismine matuf olup İbn Tâhir ve İbn Haruf' un varsaydıkları gibi gizli bir fiilden dolayı mansup değildir.[215]

Bir fiil, zu'l-hal'e ait ise sadece bir hali naspedilebilir. el-Farîsî'ye ait olan bu görüşe binaen, "**نظرت الي محمد قارئا جالسا**" (Okuyarak veya otururak Muhammed'e baktım) cümlesinde olduğu gibi iki ismin nasbı caiz değildir[216]. Kûfeliler gibi İbn Usfûr da,"**هب**" emir fiilinin "**ظنّ**" grubundan olduğunu kabul etmektedir.[217]

İbn Usfûr'un kendine ait görüş ve içtihatları arasında önemli olanları şöyle sıralayabiliriz:

"**ما**" harfi, ta'zim için kullanılabilmektedir.

"**الحاقة ما الحاقة** / (Gerçekleşecek) Kıyamet! Nedir, o Kıyamet?"[218]

"فغشيهم من اليمّ ما غشيهم / denizden kendilerini sarıveren (korkunç boğulma) sarıverdi.**"**[219] ayetleri buna delildir.[220]

---

[211] Dayf, *Medâris,* 307.
[212] Dayf, *Medâris,* 307.
[213] Dayf, *Medâris,* 307.
[214] Dayf, *Medâris,* 307.
[215] Dayf, *Medâris,* 307.
[216] Dayf, *Medâris,* 307.
[217] Dayf, *Medâris,* 307.
[218] Hakka, 69 / 1-2.

Muzafun ileyh mahzuf ve marife olursa muzaf durumundaki ism-i zaman damme üzere mebni olur. Bu görüşünü, **" لله الأمرُ من قبلُ و مِن بعدُ** / İş, eninde sonunda Allah'a aittir."[221] ayetiyle ispatlamıştır.[222]

Basralı gramercilere göre (**ليس**)'nin haberi, kendisinden önce gelemez. Çünkü camid fiil "**عسي**" için de aynı durum söz konusudur. "**ليس**" ve "**عسي**" arasında böyle bir ilişki kurulmasının sebebi, ikisinin de camid fiil olmasından ileri gelmektedir. İbn Usfûr, Kur'an'dan delil olarak gösterdiği şu ayetle bu görüşün aksini savunmuştur:

"الا يوم يأتيهم ليس مصروفا عنهم / İyi bilin ki, o azap onlara geldiği gün kendilerinden geri çevrilecek değildir.**"**[223] İbn Usfûr'a göre ayetteki "**يوم يأتيهم**" cümlesi, "leyse"nin haberi olan "mesrufen" isminin ma'muludur. "Leyse" buradaki ismi gizli bir zamir olup 'azap' kastedilmektedir.[224]

Mastar, zarf veya mecrur ile bir araya gelince "naib-i fail" olabilmektedir. Buna delil, "**فإذا نفخ في الصور نفخة واحدة** / Sûr'a bir tek üfleme üflendiği zaman"[225] ayetidir.[226] "**كأي**" Kinaye "**من**" harf-i cer ile kullanılmaktadır. Sibeveyh'in " **كأي راجلا قادما** / Gelmekte olan nice adam vardır " sözü doğru değildir. [227]

4. 3. 8. İbn Mâlik

el-EIfiyye adlı eseriyle tanınan ünlü gramerci İbn Mâlik, (600-1204 / 672-1274) Endülüs'ün Ceyyân şehrinde doğmuş ve ilk bilgileri buradaki Sabit b. Hıyar, Ebû Rezîn el-Külâî ve Ebü'l-Abbas Ahmed b. Nüvvâr gibi bazı alimlerden aldıktan sonra, Endülüs'teki siyasî istikrarsızlık ve sosyal çalkantılar sebebiyle otuz yaşlarında Kuzey Afrika'ya göç etmiştir. [228] Daha sonra hacca giden İbn Mâlik dönüşte Dımaşk'a uğramış ve burada muhaddis Ebü'l-Hasan Alemüddin es-Sehâvî, Ebü'1-Fazl

---

[219] Tâhâ, 20 / 78.
[220] Mukerrem*,* 166.
[221] Rûm, 30 / 4.
[222] Mukerrem, 166, 167.
[223] Hud, 11 / 8.
[224] Mukerrem, 168.
[225] Hakka, 69 / 13.
[226] Dayf, *Medâris,* 308.
[227] Dayf, *Medâris,* 308.
[228] Abdülbaki Turan, "İbn Mâlik", *DİA*, İstanbul 2001, XXI, 169.

Mükerrem ve Ebû Sâdık Hasan b. Sabâh, Cemâleddin İbnü'l-Hâcib'den dersler almıştır. Tahsilini tamamladıktan sonra Halep'te gramer dersleri vermeye başlayan İbn Mâlik'in talebeleri arasında, oğlu Bedrüdddin Muhammed, Şair Bahâudddin b. en-Nahhâs ve fıkıh âlimi Ebû Zakeriyya en-Nevevî sayılabilir.[229] Sonra tekrar Şam'a dönen ve burada gramer ve kıraat dersleri veren İbn Mâlik burada vefat etmiştir. [230]

İbn Mâlik, büyük bir filolog olarak tanınır. Gramer, dil ve kıraat konularında yasadığı asrın en büyük âlimlerinden sayılırdı. Şöhret bakımından Sibeveyh'i geçtiği söylenir. Eserlerini incelediğimiz zaman, kuralları tanzim edip ibareleri sadeleştirmek yoluyla sarf ve nahiv öğretimini gerçekten kolaylaştırdığını ve ileri götürdüğünü görürüz.[231]

İbn Mâlik, özellikle gramer çalışmalarında faydalandığı delilleri ezberlemekle ünlüdür. Bir konuyu savunacağı zaman önce Kur'an'dan delil getirir, burada yoksa hadislerden, orada da bulamazsa geniş bilgi sahibi olduğu şiirlerden rivayetler yaparak kendisini kabul ettirirdi.[232] Gramer çalışmalarında büyük ölçüde hadislerden yararlanarak delil getiren İbn Mâlik'ten önce birçok gramerci de aynı metodu uygulamış, ancak bu sistem, kendisi tarafından genişletilmiştir.[233]

4. 3. 8. 1. Eserleri

İbn Mâlik, gramerin yanı sıra dil, morfoloji, kıraat, şiir ve aruz konularında da eserler oluşturmuştur. Gramer konusunda yazdığı eserlerinin özelliği, gramerin, akıcı bir manzum ifadeye dökülerek öğretim için yeni ve başarılı bir yol oluşturmasıdır. Önemli eserleri arasında şunları sıralayabiliriz:[234]

1- *el-Kafiye ve eş-Şafiye*: Sarf ve Nahiv konusunda yazılmış 2757 beyitten oluşan bir urcuzedir. Bizzat kendisinin şerh ettiği bu eseri, oğlu Bedrüddin ve başkaları da şerh etmiştir.[235]

---

[229] Suyûtî, I, 134-137
[230] M. B. Cheneb, "İbn Malik" *İA,* İstanbul 1993, V/2, s. 767.
[231] Cheneb, V/2, 767.
[232] İbn Şâkir, II, 453.
[233] Dayf, *Medâris,* 310.
[234] Turan, 171.
[235] Katip Çelebi, *Kesfu'z-Zunûn*, İstanbul 1941, II, 1368.

2- *el-Hulasatu'l-Elfiyye*: Sadece *el-Elfiyye* olarak daha çok tanınan bu kitap, yukarıdaki *el-Kafiye*'nin özeti olup bin beyitten oluşur. En önemli şerhi Kadı İbn Akîl tarafından yapılmıştır. Oğlu Badrüddin şerhinde, babasının yaptığı hatalar, Kur'an' dan deliller gösterilerek düzeltilmiştir.[236] Avrupa kütüphanelerinde birçok yazmaları olan bu eser, Benito tarafından Fransızcaya çevrilmiştir.[237]

3- *Teshilu'l-Fevâ'id ve Tekmilu'l-Makâsid*: Yine kendisine ait *el-Fevâ'id* ve *el-Makâsıd* adlı eserlerinin sade bir dille genişletilmiş şeklidir. Bütün gramer konularını içerdiği için gramerciler tarafından takdir edilmiştir. Eser üzerine başta müellifin şerhi olmak üzere otuz kadar şerh yazılmıştır. [238]

4 - *Lamiyâtu'l-Ef'al* veya *Miftâh fi Ebniyeti'l-Ef'al*: Elfiyye'nm sarf kısmının zeyli olan eser 114 beyitten oluşmakta ve fiil morfolojisi hakkındadır. Eser Avrupa'da birçok defa yayınlanmıştır.[239]

5- *Tuhfatu'l-Mevdûd fi'l-Maksûr ve'l-Memdûd*: 162 beyitten oluşan ve müellifin bir şerhini de içeren bu manzum eser, elif-i memdude veya elifi maksura ile biten ve okunuşları aynı fakat anlamları ayrı olan kelimelerin tamamını içermektedir.[240]

6-*Şevâhidu't-Tavdih ve Tashih Müşkilâtı Camii's-Sahih*: Buhari'nin sahihinde 99 yerin sarf bakımından şerhidir. Tek nüshası Escurial kütüphanesinde mevcuttur.[241]

7-*el-İ'lâm bî Musellesi'l-Kelâm*: Yaklaşık üç bin beyitten oluşan bir manzume olup hareke değişiminden dolayı üç ayrı anlamı olan ve üç harften oluşan kelimeleri ihtiva eder.[242]

Asli harfi "ve" ile olduğu gibi "ya" ile de yazılan üç harfli fiilleri konu alan İbn Mâlik'e ait 49 beyit, es-Suyûtî'nin *el-Muzhir* adlı kitabının değişik yerlerinde bulunmaktadır.[243]

---

[236] Çelebi, I, 151.
[237] Zeydan, *Târih,* III, 147.
[238] Çelebi, I, 405.
[239] Zeydan, *Târih,* III, 148.
[240] Cheneb, V/2, 768.
[241] Cheneb, V/2, 768.
[242] Zeydan, *Târih,* 148.

İbn Mâlik'in dil ve sarf bakımından birçok yanlışlıklara dair bir takım küçük risaleleri ve mutalaaları, yine *el-Muzhir*'de yer almaktadır. [244]

4. 3. 8. 2. Gramer Çalışmaları

İlk tahsilini Endülüs'te yaptıktan sonra Doğuya gidip yerleşen İbn Mâlik, Arap Dilinin tüm inceliklerine vâkıf idi. Çalışma ve araştırmaları sonucu gerek Doğudaki dil okullarından ve gerekse Endülüs'teki gramercilerden etkilenen İbn Mâlik, bununla birlikte taklitçi bir metot izlememiş ve bundan her zaman için kazanmıştır. Aşağıda örnekleri ile de göreceğimiz gibi gramer konusunda birçok içtihadı olan İbn Mâlik hadis ve şiirlerden deliller göstererek bazı muğlâk konulara açıklık getirmiş ve böylece kendine özgü bir sistem kurmuştur. [245]

Kûfeliler gibi İbn Mâlik de semâyı dikkate alarak çalışma yapmıştır ki, şiirlerden destek alması bunun delilidir. Ayrıca yine Kûfeliler gibi kural dışı bazı kullanımlardan da istifade etmiştir. Bunun yanı sıra Basra ekolü alimleri de, İbn Mâlik'i etkilemişlerdir.

Basralı el-Muberred'a göre isim cümlesinde haberin mamulu, şibih cümle durumunda olup da haberden önce gelirse, başına "lam'i ibtida" gelebilir. Yani bu durumda "**ان محمدا لبك واثقٌ**" (Muhammed, sana güveniyor) ifadesi doğrudur. İbn Mâlik, el-Muberred'in bu görüşüne katılarak "lam-ı ibtida'nın ayrıca hem haberin hem de ma'mulunun başına gelerek bu cümlenin, "**ان محمدا لبك لواثقٌ**" şeklinde de söylenebileceğini belirtmiştir.

Yine el-Muberred'in "iz el-fucaiyyeyi" delil göstererek ism-i mevsulden sonraki cümleyi, "**حضتم كحوضهم**" (onların dalışı gibi daldınız) şeklinde takdir etmiştir.[246] Çünkü buradaki mevsule, çoğul muhatabı karşılamayıp tekil bir mastara delalet etmektedir. Kûfe'li el-Ferrâ'nın da katıldığı bu görüşe diğer gramerciler karşı çıkarak ayeti, "**حضتم كالجمع الذين حاضوا**" (batıla dalan topluluk gibi siz de batıla daldınız)şeklinde takdir etmişlerdir.[247]

---

[243] Cheneb, V/2, 768.
[244] Cheneb, V/2, 768.
[245] Turan, 170.
[246] Dayf, *Medâris,* 310.
[247] Mukerrem, 193.

Basralı el-Ahfeş'i birçok görüşünde destekleyen İbn Mâlik, özellikle ef'al-i mukarebeden "asa"nin isminin, "**عساني**", **عساه**, **عساك**, **عسايتم**" örneklerinde olduğu gibi mansup muttasıl bir zamir halinde gelebileceğini tekit etmiştir. Tabi bu durumda zamirler, yerini aldıkları merfu bir ismin Naib'i faili olarak mahallen mansupturlar[248]. Gramerciler, zarf olarak kullanılan "**اذا**"'nın sadece fiil cümlesinin başına gelip cümleye muzaf olabileceğine cevaz vermişlerdir. Ama, "**فإذا السماء انشقت** / Gökyüzü yarıldığı zaman"[249] ayetinde görüldüğü gibi "iza", bir isim cümlesine muzaf olmuştur ve burada fucaiye olarak kullanılmamıştır. Sibeveyh'in bu tespitini el-Ahfeş genişletmiş ve İbn Mâlik de onlara katılmıştır.[250]

Yine el-Ahfeş'in, şiirde, zaruretten dolayı herhangi bir isme gerekli harekeyi vermeme, İbn Mâlik tarafından da tasvip edilmiştir.[251]

İbn Mâlik, Kûfelilerin şu görüşlerine de katılmaktadır: "**مُذ**" ve "**مُنْذ**", kendilerinden sonra gelen isim merfu olursa, harf-i cer değil zarf sayılırlar ve kendilerinden sonra gelen fiili düşürülmüş, faili mevcut bir cümleye muzaf olurlar. Örneğin: "**ما رأيته مذ أو منذ شهران**" (Onu iki aydan beri görmedim) cümlesinin aslı, " **منذ كان شهران**" şeklindedir.[252] (**حين / وقت / مدة / زمن**) gibi zarflar, isim cümlelerine muzaf olabilmektedirler. Bu duruma daha çok şiirde rastlanmaktadır. Örneğin, " **علي كريم حين الكرام قليل**" (Saygın kişiler azaldığı zaman Ali, saygındır)mısrasında olduğu gibi.[253]

Tereccî/rica'nın cevabı durumunda olan muzari fiilin, başında yaralan "Fa" harfi ile nasb olunacağını şu iki ayetle tekit etmiştir:

"**وما يُدريك لعله يذكي فتنفعه الذكري** / ne biliyorsun? Belki de o arınıp temizlenecek veya öğüt alacak ve bu öğüt ona fayda verecekti."[254]

"**لعلي ابلغ أسباب السموات فأطلع الي اله موسي** / Belki ben o yollara ulaşabilirim. Göklerin yollarına ulaşabilirim de, Musa'nın ilâhının ne olduğunu anlarım"[255].

---

[248] Dayf, *Medaris,* 311.
[249] İnşikâk, 84 / 1.
[250] Mukerrem, 192.
[251] Dayf, *Medâris,* 312.
[252] Dayf, *Medâris,* 312.
[253] Dayf, *Medâris,* 313.
[254] Abese, 80 / 3-2.
[255] Mümin, 40 / 36-37.

Kûfelilere ait olan bu görüşe karşı çıkan Basralılar, Fa'dan sonra gelen ve Tereccînin cevabı durumunda olan muzari fiilinin nasb olamayacağını savunuyorlardı.[256]

İsm-i mevsul, sıla cümlesinin kendisine delalet etmesi şartıyla düşürülebilir. Kûfelilere ait bu görüşe Basralı el-Ahfeş da katılmış ve şu ayetle onları teyit etmiştir:

"**وإذا رأيت ثم رأيتَ نعيما و مُلكا كبيرا** / Orada nereye baksan bir nimet ve pek büyük bir mülk görürsün."[257]

Ayet "**وإذا رأيت ما ثم** /oradaki şeylere baktığın zaman" şeklinde takdir edilmiştir.[258]

Bağdat Okulu gramercilerinin bir kısmını da takdir eden İbn Mâlik, bazı konularda onların safında yer almaktadır. Örneğin "**غير**" istisna edatı konusunda ez-Zeccâcî'ye katılarak bu edatın, gerek anlam ve gerekse çekim bakımından "**سوي**" ya benzediğini ve cümle içinde fail, mef'ul, bedel veya mansub mustesna olarak gelebileceğini söylemektedir.[259]

"Ba" harf-i cerrinin ifade ettiği anlamlardan birisi de Tab'iz (birazlık)dir. Bağdatlı Ebû Ali el-Faraii'nin bu görüşü, "**عينا يشرب بها عباد الله** / Allah'in kullarının biraz su içtikleri bir çeşme"[260] ayetiyle kesinlik kazanmaktadır.[261]

Bir ismin, harfe benzemedikçe mebni olması için hiçbir sebebin mevcut olmadığı konusunda İbn Cinnî'ye katılan İbn Mâlik, (illa)'nin bazen zait olarak gelebildiği konusunda da kendisine katılmakta ve şu beyti delil olarak göstermektedir: "**اري الدهر الا منجونا باهله و ما صاحب الحاجات الا معذبا** " Zamanın, insanları su dolabı gibi çevirdiğini görüyorum. İhtiyaç sahipleri, azaptan başka bir şey çekmiyorlar.[262]

Endülüs'u terk ederek Doğuya yerleşen İbn Mâlik, kendi yurdundaki çalışmaları da takip ederek bunlar hakkındaki görüşlerini beyan etmiştir. Örneğin Atfı beyanın gizli bir isme tabi olamayacağını belirten İbnü's-Sîd'in bu görüşünü

---

[256] Mukerrem, 194.
[257] İnsân, 76 / 20.
[258] Mukerrem, 199.
[259] Dayf, *Medâris,* 314.
[260] İnsân, 76 / 6.
[261] Dayf, *Medâris,* 314.
[262] Dayf, *Medâris,* 314.

uygun bulmaktadır.[263] "**وفجرنا الارض عيونا** / Yeri de kaynaklar halinde fışkırttık"[264] ayetindeki "**عيونا**" mensub ismi, bazı gramercilerce hal diye i'rab edilirken, İbn Mâlik, İbn Usfûr ve eş-Şelevbîn, bunun temyiz olduğunu söylemişlerdir.[265] İbn Usfûr gibi İbn Mâlik de "**كأي**" kinayesinin, bazen soru için kullanılıp "**كم الخبرية**"' ye eşit olduğunu ifade eder.[266]

4. 3. 8. 3. Görüş ve İçtihatları

Gramercilerin büyük bir kısmı, i'rab alametlerini kelime üzerinde zaid kabul ederlerken İbn Mâlik, bunları kelimelerin bir parçası olarak değerlendirmiştir.[267] Ona göre "**اللذان**" ve "**اللتان**" gibi ismi mevsuller ile "**ذان**" ve "**تاني**" gibi ism-i işaretler, hakiki tesniye olup bu yüzden mu'rabdırler.[268]

Atıf harfi "**أو**", "**إما**" gibi bölüştürme işlemlerinde kullanılırlar. Örneğin: "**الكلمة اسم او فعل او حرف** / kelime, ya isimdir, ya fiildir yâda harftir."[269]

"من" harf'i cerrinden sonra gelen "**أن**" harf'i cerri zaittir.

"**قعدت من أن يمينه** /Sağ tarafında oturdum" cümlesinde olduğu gibi.[270]

"إلي" harf'i cerri, "في" anlamında kullanılabilmektedir. Buna, " **ليجمعنكم الي يوم القيامة** / Muhakkak sizi Kıyamet günü bir araya toplayacaktır."[271] ayetini delil göstermiştir.[272]

4. 3. 9. Ebû Hayyân

Ünlü gramerci Muhammed b. Yusuf b. Hayyân, H. 654/M. 1275 yılında Girnata'ya bağlı Matahsaras'ta doğmuştur. Berberi Nifza kabilesine mensuptur. Endülüs'ün çeşitli şehirlerinde nahiv, tefsir, hadis ve kıraat dersleri alan Ebû

---

[263] Dayf, *Medâris,* 314.
[264] Kamer, 54 / 12.
[265] Dayf, *Medâris,* 315.
[266] Dayf, *Medâris,* 315.
[267] Dayf, *Medâris,* 315.
[268] Dayf, *Medâris,* 315.
[269] Dayf, *Medâris,* 315.
[270] Dayf, *Medâris,* 315.
[271] Nisâ, 4 / 87.
[272] Dayf, *Medâris,* 316.

Hayyân'in nahiv hocaları arasında, İbnü'z-Zâ'î ve Ebû Ca'fer b. ez-Zubeyr de bulunmaktadır. Daha sonra doğuya seferler yaparak Kuzey Afrika, Hicaz ve Mısır'ı ziyaret eden Ebû Hayyân, Kahire'ye yerleşerek İbn Nahhâs'ın gramer derslerine devam etmiş ve hocasının ölümünden sonra da onun yerine geçmiştir.[273]

Yasadığı devrin büyük âlimlerinden olan Ebû Hayyân, gramer dışında, tefsir ve hadis konularında da derin bilgi sahibi olup bu konularda kitap yazmistir. Bu arada birçok talebe yetiştiren Ebû Hayyân'ın sonradan ünlü kişiler arasına giren talebeleri arasında Takiyyuddin es-Subki ve iki oğlu ile İbn Maktum bulunmaktadır.[274]

Ömrünün büyük bir kısmını Kahire'de geçiren ve burada ders verip kitap yazan Ebû Hayyân, H. 745/ M. 1366 yılında yine burada ölerek sufilerin mezarına gömülmüştür.[275]

Arapca'nın dışında Türkçe, Farsça ve Habeşce ile de ilgilenen Ebû Hayyân, bu diller üzerine de kitaplar yazmış ancak bunların büyük bir kısmı, zamanımıza kadar gelmemiştir. Endülüs'e has bir şiir türü olan Muvaşşah yazımında başarılı olmuştur. Edebiyatçı olan kızı Budar, kendi hayatini anlattığı bir eserini babasına ithaf etmiştir.[276]

Ebû Hayyân, Sibeveyh'e olan bağlılığı ile tanınır. Gramer konusunda onun rakipsiz olduğunu savunurdu. Ebû Hayyân, hocalığı süresince bilhassa Sibeveyh'in *el-Kitâb*'ı ile İbn Mâlik'in *et-Tahsil*'ini övmüş ve talebelerini bu iki kitabı esas tutarak gramer öğrenmeye teşvik etmiştir.[277]

Onun Sibeveyh'e olan bağlılığı, yine saygı duyup takdir ettiği ve bir şiirinde kendisini övdüğü İbn Teymiyye ile aralarının bozulmasına sebep olmuştur. Bir sohbet esnasında İbn Teymiyye, Ebû Hayyân'ın gramere ait bir görüşüne muhalefet etmiş ve ispatı için delil istemiştir. Ebû Hayyân, Sibeveyh'den delil getirince buna kızan İbn Teymiyye, "Sibeveyh saçmalamıştır. O, Allah'ın gönderdiği nahiv peygamberi midir ki kendisini hatasız kabul edeceğiz. Sibeveyh Kur'an'da, ne senin

---

[273] Mecdud Mansuroğlu, "Ebû Hayyân, *İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1993, IV, 30.
[274] el-Imad, VI, 147.
[275] el-Imad, VI,150.
[276] Clement Huart*, Arap ve İslam Edebiyatı*, (çev. Cemal Sezgin) Ankara 1987, s. 327.
[277] İbn Şâkir, II, 555.

ne de onun anlayamayacağı seksen yerde hata yapmıştır." demekten kendini alamamıştır.[278] Makkârî[279] ve Askalânî, İbn Teymiyye'nin, "Sibeveyh, pervasız ve gerçeklere karşı saygısız bir insandı." dediğini de rivayet ederler.[280] İşte bu tartışmadan sonra Ebû Hayyân ile İbn Teymiyye arasındaki ilişkiler bozulmuş ve Ebû Hayyân bu hareketi, affedilmez bir günah addetmiştir. [281]

4. 3. 9. 1. Eserleri

Ebû Hayyân'ın 65'e yakın kitap ve risale yazdığı söylenir.[282] Bügün mevcut olan kitapları, bu sayının altındadır. Carl Brockelmann'a göre sayıları 19 olan bu kitapların önemlileri şunlardır:[283]

1 *el-Bahru'l-Muhît*, Nahvi ve edebi özellikte bir tefsirdir. Tefsir konusunda ciltler dolusu yazdığı bu eserini iki cilt halinde *en-Nehru'l-Medd* adıyla yeniden yazmıştır.[284]

2 *İrtisafu'd-Darab min Lisâni'l-Arab*, *et-Tezyîl ve't-Tekmil'*in muhtasarıdır. Gramer hakkında olup diğer gramer kitaplarında eksik olan konuları anlatmıştır.[285]

3-*el-Mevfur min Şerhi İbn Usfûr,* Zeccâcîni'n nahiv ile ilgili *el-Cümelü'l-Kubra* adlı eserine İbn Usfûr tarafından yapılan lşerhin muhtasarıdır.[286] İbn Usfûr'un tespit ettiği hükümler hakkında bir gramer kitabıdır.[287]

4-*Ginâu'l-Gabes 'an Lisani'l-Habes*: Habes grameri hakkında olan bu kitap kayıptır.[288]

Ayrıca Ebû Hayyân'ın *Tuhfetu'l-Erib,*[289] *İ'râbu'l-Kur'an* adlı eserlerinin Avrupa kütüphanelerinde yazma nüshaları vardır.[290]

---

[278] Ignaz Goldziher, *Zahiriler*, (çev, Cihad Tunç) Ankara 1982, s. 153.
[279] Makkârî, *Nefhu't-Tîb* (nşr. Muhyiddin Abdülhamîd), Kahire 1949,1, 214 vd.
[280] Golziher, *Zahiriler*, 153.
[281] Goldziher*, Zahiriler*, 154.
[282] Mansuroğlu, IV, 31.
[283] Daha fazla bilgi için bkz. Brockelman, *GAL, Suplement* II, 136.
[284] Çelebi, I, 226.
[285] Çelebi, I, 61.
[286] Mahmut Kafes, "Ebû Hayyân el-Endeûlsî", *DİA*, İstanbul 1994, X, 153.
[287] Çelebi, II, 1190.
[288] Brocelmann, *GAL,* II. 136.

4. 3. 9. 2. Gramer Çalışmaları

Ebû Hayyân de İbn Madâ gibi zahiri idi. Bu mezhebe bütünüyle sarılan Ebû Hayyân'ın, "Aklını kullanan kişinin, zahire hükmetmekten geri kalması imkânsızdır." dediği rivayet edilir.[291]

Bu prensiple yola çıkan Ebû Hayyân, İbn Madâ gibi, amil nazariyesini hemen inkâr etmemişse de gramercilerin, bazı açık kurallar karşısında gereksiz yorum ve tevil yapmalarını hoş karşılamamıştır. Konumuz içersinde yaralan Endülüs gramercilerinden daha sonraki bir dönemde yaşayan ve böylece Endülüslüler dâhil birçok gramercinin çalışma metodlarını inceleme fırsatı bulan Ebû Hayyân, kendine özgü bir çalışma metodu geliştirmeye çalışmıştır. Bu metodu başlangıçta İbn Madâ'ninkini andırıyorsa da Ebû Hayyân, dar bir alana sıkışıp kalmamış daha evrensel görünmüştür. Örneğin İbn Mâlik'e olan aşırı hayranlığının yanı sıra onun birçok görüşünü çürütmeye çalışan ve kendisine sık sık muhalefet gösteren gramerci, Ebû Hayyân'dır diyebiliriz. Yukarıda da belirttiğimiz gibi Ebû Hayyân, kendince fayda sağlamadığına kanaat getirdiği konularda özellikle Basra ve Kûfe okullarının uzun süren yorumlarını gereksiz bularak bu çalışmaları çekinmeden şöyle değerlendirmektedir:

"Basra ve Kûfelilerin, i'rab, isimlerin aslı mı yoksa fiillilerin bir fer'i midir.? ihtilafına, "bu konuda ihtilafa düşmede fayda yoktur. "demektedir.[292] Fiillerin mecrur, isimlerin de meczum okunmadıklarını araştıran bu okullara mensup gramerciler, "bu düşünceler, ardı arkası kesilmeyen soru yağmuruna sebep olur. Kaldı ki soru, mantıklı bir cevabı olan konular hakkında olmalıdır" demektedir.[293]

Sarf kelimesinin anlamı üzerindeki tartışma ve varsayımları anlamsız bulmakta, "**كلمت**" fiilindeki "**ت**" zamirinin harekesinin, mütekellim için neden merfu, muhatap için neden mansub ve muhataba için neden meksur okunduğunu bulup araştırmaya çalışanlara da, "bu konuda sebep araştırmaya gerek yok. Çünkü bunlar,

---

[289] Kafes, , X, 153.
[290] Brocelmann, *GAL*, II. 136.
[291] Dayf, *Medâris,* 321.
[292] Dayf, *Medâris,* 321.
[293] Dayf, *Medâris,* 321.

birer olgudur. Olgular üzerinde de tahlil yapmak doğru değildir." ifadesini kullanmaktadır.[294]

Bu iki okul arasında vuku bulan tartışmalardan biri olan "Harf-i tarif, "vasl hemzesi" midir, "kat' hemzesi mi" ya da "fiil mi mastardan türemiştir, mastar mı fiilden" gibi görüş ayrılıklarını değerlendirirken hep, "bu konuda düşünmeye ve uğraşmaya değmez" ya da "bu faydasız bir şeydir. Çünkü bunun sonucunda, uygulamaya geçecek bir hüküm elde edilmemektedir." gibi birbirinden pek farklı olmayan ifadeler kullanmaktadır.[295]

Kendisi gibi zahiri olan İbn Madâ'ya, kıyası red konusunda katılan ve Kûfeliler gibi semâya ağırlık veren Ebû Hayyân, bununla birlikte, Kûfelilerin, kuraldışı isimleri ve ender rastlanan bazı kullanım şekillerini alıp kural elde etmelerini tasvip etmeyerek, bu yola başvuran İbn Mâlik'e hitaben, "kurala uymayan isimleri ele alıp kural ve hüküm elde etmek, sağlam delillerin diğerleriyle karışmasına yol açar" demiştir.T[296]

Ebû Hayyân, bir semâ taraftarı olmasına rağmen İbn Mâlik'in, işiterek öğrendiği hadisleri delil göstererek bir şeyler oluşturma çabalarını da yanlış addetmiş ve sebep olarak da, "Hadis rivayetinde asil rivayet edilen şey, manadır. Rivayette bulunan Arap dışı milletler, okuma hatası yaptıkları için, bu hadislerin tümü ile gramer çalışması yapmak uygun değildir. " diyerek görüsünü arz etmiştir.[297]

İbn Mâlik'in, çalışmalarını yakından izleyen ve eserlerini lanse eden Ebû Hayyân, yine de birçok konuda ona muhalefet etmiştir. Bunların birkaç tanesini şöyle sayabiliriz:

İbn Mâlik, " i'rab, kelimenin ayrılmaz bir parçasıdır. " derken Ebû Hayyân da "i'rab, kelimenin mahiyetine sonradan ilave edilmiş bir fazlalıktır. '' görüşünü savunanların yanında yer almaktadır.[298]

---

[294] Dayf, *Medâris,* 321.
[295] Dayf, *Medâris,* 322.
[296] Dayf, *Medâris,* 322.
[297] Dayf, *Medâris,* 322.
[298] Dayf, *Medâris,* 324.

İbn Mâlik'e göre mazi fiil, şu durumlarda geleceğe delalet eder: "seva'un" isminden sonra. Örneğin: "**سواء عليّ أسافرت أم لم تسافر**" (Yolculuğa cıksan da çıkmasan da benim için birdir.)

"**هلاّ**" teşvik edatından sonra.

Örneğin: "**هلا جلست**" Keşke otursaydın)

"**كُلّما**"dan sonra. Örneğin:

"**كلما نضجت جلودهم بدلناها جلودا غيرها** / Derileri piştikçe azabı duysunlar diye, kendilerine başka deriler vereceğiz."[299]

"**حيث**"dan sonra.

Örneğin: "**ومن حيث خرجت فول وجهك شطرالمسجدالحرام** / Nereden yola çıkarsan çık, yüzünü Mescide-i Haram'a çevir."[300]

Sıla cümlesinden sonra,

Örneğin: "**الاالذين تابو من قبل أن تقدر عليهم** / Ancak kendilerini yakalamanızdan önce tevbe edenler başka"[301]

Ebû Hayyân delilleri gösterilerek ileri sürülen bu maddeleri kabul etmeyerek şöyle demiştir: " Bizce, fiile mazi anlamı vermek, onun lafzına sadık kalma açısından gereklidir. Bu cümlelerde fiillere gelecek zaman anlamı kazandıran, dışarıdan gelen yani cümle içinde olmayan bir karinedir.'' [302]

İbn Mâlik'e göre "**لم يكن**" (olmadı) cümlesinde, aslında "**يكن**" olması gereken fiildeki "**ن**" harfinin hazfı, hafifletme amacıyladır. Ebû Hayyân, "**ن**" harfinin illet harfine benzediğini ve bu fiilin böyle cezimli olarak çok kullanıldığı için "nun'un düşürüldüğünü söyler.[303]

İbn Mâlik "**إن**" "**هل**" istifham edatını bazen "**قد**" tahkik edatı yerinde kullanarak bu konuda Kur'an'dan deliller getirmesini eleştiren Ebû Hayyân, "Kur'an'da geçen "**هل اتي**"[304] cümlesinin "**قد اتي**" anlamı ifade ettiği, müfessirlerin

---

[299] Nisâ, 4, 56.
[300] Bakara, 2 / 149.
[301] Mâide, 5 /34.
[302] Dayf, *Medâris,* 324.
[303] Dayf*, Medâris,* 325.
[304] İnsân, 76 / 1.

görüşüdür, yani burada i'rab değil anlam tefsiri vardır. Bu gibi konularda müfessirlere değil gramercilere başvurmalıyız. " demektir.[305]

4. 3. 9. 3. Görüş ve İçtihatları

Ebû Hayyân'a göre "**أن**" edatı, emir fiilin başına gelemez. Geldiği takdirde masdariyye değil de açıklayıcı bir edat olur.[306] "**ما**" harfi, "nekre mevsufe" olamaz.[307] Sibeveyh'e göre "**ما أنت زيدا**", "**كيف أنت زيدا**" gibi cümlelerde hazfedilmiş bir "**كان**" olup bu cümlelerin takdiri,

"**ما كنت و زيدا؟**", Zeyd'le işin ne?

"**كيف تكون زيدا؟**" Zeyd'le aran nasıl? şeklinde olmalıdır.

Bağdatlı el-Farisi ve bazı diğer gramerciler, takdiri "kane" fiilinin tam fiil, Ebû Hayyân ise "nakıs fiil" olduğunu iddia etmişlerdir[308].

Gramerciler, "**نعم هذه اطلالهم**" (Evet, bu onların kalıntılarıdır) cümlesindeki "ne'am" için hatırlatma anlamında kullanılmıştır derlerken Ebû Hayyân, kendisinden sonra gelen ismi tasdik etmek için kullanıldığını ve takdim edilerek bu isminden önce geldiğini söyler.[309]

4. 3. 9. 4. Ebû Hayyân' in Türk Dili Çalışmaları

Ebû Hayyân'ın Türkçeye olan ilgisi Mısır'da başlamıştır. XII. asırdan itibaren Mısır ve Suriye' de Eyyûbîler (1169/1250) ile hâkimiyetin Türklerin eline geçmesiyle buralarda Türk örf ve adetleri yayılmaya başlamıştı. Memluklular Devri'nde ise Türk etkisi artık iyice yerleşmiş idi.[310] Bu devirde saray dilinin Türkçe olması, bir Türk yurdu olmamakla birlikte Mısır' da Türk Diline büyük önem verilmesine sebep olmuş ve böylece dini, edebi birçok eser meydana getirilmiştir. Arapça bilmeyen Türk Emirleri ve Memluk Sultanları adına birçok Türkçe eserler

---

[305] Mukerrem, 189-190.
[306] Dayf, *Medâris,*, 325.
[307] Dayf, *Medâris,* 326.
[308] Dayf, *Medâris,* 326.
[309] Dayf, *Medâris,* 326.
[310] Mansuroğlu, IV, 30.

yazıldığı gibi, diğer Türk memleketlerinde ve özellikle Anadolu'da meydana getirilmiş başlıca Türk eserleri de, onların kütüphaneleri için istinsah ettirilirdi.[311]

O devrin Mısır ve Suriye dil âlimleri, çeşitli münasebetler yolu ile ilişki içinde oldukları Türkmen, Kıpçak gibi Türk soyları ve hatta onların komsuları olan bazı yabancı milletlerin etnoloji ve dilleri hakkında bilgi sahibi idiler.[312] Böylece Mısır' da Türk Dilinin kazandığı önem, Ebû Hayyân gibi bir dilciyi, Araplara Türkçe öğretmek amacı ile Türkçe ve bilhassa Mısır'da konuşulan Türk şiveleri üzerine bir kitap yazmaya sevk etmiştir.[313]

Ebû Hayyân'ı Türkçeye dair 4 kitap yazdığı bilinmektedir. Bunlardan sadece *Kitabu'l-İdrak li Lisâni'l-Etrâk*, elimizde mevcuttur. Diğer üç kitabı şunlardır ve maalesef bunlar kayıptır : *Zehru'l-Mulk fi Nahvi't-Turk*, *el-Ef'âl fîi Lisâni't-Turk* ve *ed-Durrâtu'l-Mudî'a fi'l-Lugati't-Turkiyye*.

4. 3. 9. 5. *Kitâbu'l-İdrak li Lisâni'l-Etrâk*

Ebû Hayyân bu kitabı H. 713 / M. 1312 yılında Kahire' de tamamlamıştır. Eserin şu anda İstanbul'da bilinen iki yazması vardır. Birincisi, Veliyyuddin Efendi Kütüphanesi No: 2896'da kayıtlı olup eserin yazımından 23 sene sonra H. 735/M. 1335 yılında meçhul bir kişi tarafından istinsah edilmiştir. İkinci nüsha ise İstanbul Üniversitesi Kütüphanesinde Halis Efendi–6574 numarada kayıtlıdır. Bu nüsha, H. 805/M. 1402 yılında Lazkiye' de Ahmed b. as-Şâfi'i tarafından istinsah edilmiştir. Eser ilk olarak 1893 yılında Mustafa Bey tarafından İstanbul'da yayınlanmıştır. Bu yayında, sadece birinci nüshadan istifade edilmiş olup eksiklikler vardır. Daha düzgün bir çalışma, Ahmed Caferoğlu tarafından yapılarak 1931 yılında İstanbul'da yayınlamıştır.[314]

Ebû Hayyân, diğer Türkçe eserlerinin yazımında olduğu gibi bu eserin hazırlanmasında da Beylik ve Fahreddin Mehmed gibi Türk âlimlerinin eserlerinden

---

[311] Fuat Köprülü, *Turk Edebiyatı Târihi*, İstanbul 1981, s. 312.
[312] Mansuroğlu, IV, 31.
[313] Hüseyin Avni Çelik, "Ebu Hayyân el-Endelüsî ve Tefsirdeki Metodu", Erzurum Atatürk Ünv. İlahiyat Fakültesi Dergisi, sy 19, (1990) s. 145.
[314] Mansuroğlu, IV, 31.

büyük ölçüde istifade etmiştir[315]. İki bolümden oluşan kitabın ilk bölümü, bir Türkçe sözlükten ibarettir. Ahmed Caferoğlu tarafından bazı düzeltme ve eklemeler yapılmıştır.[316]

Türk Dilinde gramer çalışmaları ve kural tespitleri, Arap Diline nazaran daha sonraları başladığı için Ebû Hayyân, gerek istifade ettiği diğer Türk Dili bilginleri ve gerekse kullandığı tecrübesi sayesinde konu adlarını başarıyla tayin etmiştir. Bunların bir kısmı, her dilde mevcut olan ve Arapçada "tasgir, hal, istifham, nâib-i fail, tafdil" gibi konulardır. Bunların dışında kalan bazı konulara kendince uygun bir isim vermiştir ki burada Arapçanın etkisini hemen fark etmeyiz. Bunlar arasında Arapçadaki "inne" ve "kane" grubundan esinlenerek kurduğu "keşke ve ehevatuha" (keşke ve kardesleri) ve ittihaz[317] konuları dikkati çekmektedir. Bunun dışında Arapçada olduğu gibi Türkçede de var olan ism-i alet, bedel, hazf, idgam ve te'kid gibi sarf ya da nahve ait özellikleri göstererek izah etmiştir.

Ebû Hayyân, tefsir konusunda, Arapçada olduğu gibi Türkçede de kelimeyi, isim, fiil, harf diye üçe ayırarak isimlerin en az iki ve en fazla beş harften meydana geldiğini belirtmekte,[318] ayrıca az rastlanmasına rağmen altı harfli isimlerin de bulunduğunu söylemektedir. Tabi bu isimlerde, Türkçede harf, Arapçada hareke olarak kabul edilen sesli harfler, hareke olarak göz önünde tutulmuş ve isimlerde harf sınırlaması bu esasa göre yapılmıştır.[319]

Sonuç olarak söylemek gerekirse, Ebû Hayyân'in bu eseri, Türk Dilinde bir aşama olup kendisinden sonra bu yolda yapılan çalışmalara ışık tutmuştur. Eser, Türk dilinin gramer özelliklerinin yanı sıra, o devirde Mısır'da konuşulan Türk şiveleri hakkında fikir vermektedir.

---

[315] Köprülü, 314.
[316] Mansuroğlu, IV, 31.
[317] Sakin bir Nun harfini, isme ilave ederek bu isimlerden fiil elde etme yolu olarak belirtilmiştir. Örneğin (dunne) elbise ve (yastık) yastık kelimelerinden (dunendi) elbise giydi ve (yestendi) bir şeyi yastık edindi fiilleri türetilmiştir. Ebû Hayyân, *Kitabu'l-İdrak li Lisâni'l-Etrâk*, (yay. Ahmet Caferoğlu) İstanbul 1930-1931, s.110.
[318] Ebû Hayyân, 101.
[319] Ebû Hayyân, 103.

5. S O N U Ç

Gramer çalışmalarını başlangıcından itibaren ele aldığımız Endülüslüler, edebiyatta olduğu gibi gramerde de önceleri doğulu soydaşlarının etkisinde kalarak bir süre tamamen onların yolunda yürümüşlerdir. Sibeveyh'in kitabı, her ne kadar Basra Okulu görüşlerinin yayılmasına katkıda bulunmuşsa da bu kitabın asıl faydası, Endülüslülerin gramer bilgilerini doruğa ulaştırarak kendileri için bağımsız çalışma ve içtihat kapısını açmasıdır.

Endülüslüleri, gramerin kurucuları arasında göremiyoruz. Bunun sebebi, gramer çalışmalarının daha önce başlayıp genel hükümlerin belirlenmiş olmasıdır. Endülüslüler, temel kural ve prensipleri tamamen kabul ederek bunlara bir şey ilave etmemişler, ama ikinci planda kalan bazı konularda içtihatlar yaparak zaman zaman doğululara muhalefet ederek başarılı olmuşlardır. Basra, Kûfe ve Bağdat Dil Okullarından sonra kurulan Endülüs Dil Okulu, bu okullara ait metotların ve gramercilere ait görüş ve içtihatların toplanıp değerlendirildiği ve anlaşılmaz yerlerinin şerh edilerek diğer okullara yayıldığı ilk yerdir. Endülüs Dil Okulu, kuruluş, çalışma, bilgi toplama ve değerlendirme yöntemlerinde kendisinden sonra kurulan okullara örnek olmuştur. Örneğin Mısır Dil Okulunun ilk gramercileri de Endülüslüler gibi kıraat ve din eğitimi yapan kişilerden oluşmuştur.

Gramercileri tek tek ele aldığımızda yukarıdaki genel nitelemenin dışına çıkan pek az gramerciye rastlamaktayız. Endülüs'te muhafazakâr gramerin önde gelen temsilcilerinden İbn Usfûr, gramer ilmini ihata eden bir kişi olmasına rağmen kendisine alışılmışın dışında bir çalışma ve yeniliğe rastlamıyoruz. Bunun sebebini, gramerden başka ilimlerle uğraşmamaya bağlayabiliriz. Hâlbuki kendisinden sonra gelenler yan bilgilileri sayesinde ortaya bazı yenilikler koymuşlardır.

İbn Madâ, geleneksel nazariyelere ilk kez karşı çıkarak âmil, hazf gibi bazı temel kavramların varlığını reddetmiş ve dilde sadeleştirme yolunu seçmiştir. Ancak İbn Madâ'nin bu hareketi Arap gramer tarihinde ilk kez rastlanan bir olay değildir. Amil konusunda İbn Cinnî'den semâ konusunda da Kûfelilerden ilham alan İbn Madâ, bunlara, kendi mezhep prensiplerini de katarak çağlar boyu süregelen nazariye

ve kuralları topyekûn reddetmekte ama yerine yapıcı ve tatminkâr kurallar getiremeyerek bazı soruların cevabını askıda bırakmaktadır.

Bu konuları sonradan yeniden ele alan ve kendisi gibi zahiri olan Ebû Hayyân, mezhep taassubundan sıyrılarak bu meselelere daha açık bir çözüm getirmiştir. Meydana geliş sebebi araştırılırken konular üzerinde tartışmanın gereksiz olduğunu söyleyen Ebû Hayyân, dildeki ifade ve kullanım şekillerinin ilk günden beri böyle geldiğini belirterek gramer tarihinde ilk kez "olguculuk" kavramından söz etmiştir. Ebû Hayyân da İbn Madâ gibi diğer gramercilere hatta yolundan yürüdüğü kişilere muhalefet etmiş, ama bunu maziyi reddeden gelişi güzel ve dayanaksız bir görünüş içinde yapmayarak, eleştirdiği görüşlere mantıklı cevaplar vererek yapıcı olmuş ve İbn Madâ'nın yarım bıraktığı ıslahat girişimlerini tamamlamıştır.

Ebû Hayyân gibi doğuya giden İbn Mâlik, yine kendisi gibi Endülüs'te muhafazakâr gramere bağlı kalmayarak ama genel kuralların da dışına taşmayarak bu alanda bazı yenilikler yapmıştır. İçtihatlarında özellikle derin bilgisi olduğu şiir ve özellikle hadislerden delil getirmesi, takdirle karşılanmıştır. İbn Mâlik'in bir başka özelliği de gramer öğretiminde yeni bir metoda geliştirmesidir. Manzum kalıba sokularak yazılan ve bir kısmı bizzat kendisi tarafından şerh edilen eserleri, bugün dahi klasik Arapça eğitimi yapan kurumlarda ezberletilen kitaplar arasındadır.

6. B İ B L İ Y OG R A F Y A

ABBAS, İhsan, *Târîhu'l-Edebi'l-Endelüsî*, Beyrut 1985, s. 123.

ABBÜD, Muhammed b, *et-Târîhu's-Siyâsî ve'l-İctimâ'î lil-İşbîliyye*, Tıtvân 1983.

ABDDU'S-SALİM el-Mukerrem, *el-Kur'ânu'l-Kerim ve Asâruh fi'd-Dirâsati'n-Nahviyye*, Kahire 1968.

AVAD, Sâmi, *İbn Hişâm en-Nahvî*, Dımeşk, 1987.

BİŞTÂVÎ, Adil Saîd, *el-Endelüsiyyün*, Dımaşk 1985.

BROCKelMANN, Carl, "Arabistan" *İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1993.

_____ Carl, *GAL*,

_____ *Suplement* II

CHENEB, M. B, "İbn Malik" *İA,* İstanbul 1993.

ÇELEBİ, Muharrem, "İbnü'l-Bâziş", *DİA*, İstanbul 2001.

ÇIKAR, Mehmet Şirin, "Nahivcilerle Mantıkçılar Arasındaki Tartışmalar", (Yayınlanmamış Doktora Tezi, Marmara Ünv. Sosyal Bilimler Enstitüsü), İstanbul 2001.

ÇELİK, Hüseyin Avni, "Ebu Hayyân el-Endelüsî ve Tefsirdeki Metodu", Erzurum Atatürk Ünv. İlahiyat Fakültesi Dergisi, sy 19, (1990)

DAYF, Şevki, *el-Fenn ve Mezahibu fi'n-Nesri'l-Arabi*, Kahire 1976.

_____ *el-Medârisu'n-Nahviyye*, Kahire 1979

DURMUŞ, İsmail, "İbn Ebü'r-Rebî", *DİA*, İstanbul 2001.

EHVANÎ, A, "Acerca de la Invencion de la Muwashsha", *Al-Andalus.* XIII (1948).

EMÎN, Ahmed, *Duha'l-İslâm*, Kahire trs.

el-ENDelÜSÎ, Ebû Hayyân, *Tezkiretü'n-Nühât* (nşr. Afîf Abdurrahman), Beyrut 1986.

ES'ED, Muhammed, *Beyne'n-Nahvi ve'l-Mantiki ve Ulumi's-Şeria*, Riyad,1983.

eL-FÂHÛRÎ, Hnanâ, *Târihu'l-Adabi'l-Arabi*, Beyrut, trs.

eL-FÂSÎ, Ali, "Sîbeveyh ve'l-Medresetü'l-Endelüsiyyeti'l-Magribiyye fi'n-Nahv", *el-Lisânu'l-Arabî,* Ribat 1975, XII/I.

FEHMİ*,* Abdurrahman, *Medreset'ul Arab,* İstanbul 1304.

FERRUH, Ömer, *Târîhu'l-Edebi'l-Arabî*, Kahire 1967.

GOLDZİHER, Ignace, Arap Dili Mektepleri, (çev. Süleyman Tülücü), *Atatürk Üniv. İlâhiyat Fak. Dergisi*, IX, Erzurum 1990.

_____ Ignaz, *Zahiriler*, (çev, Cihad Tunç) Ankara 1982.

GÜNEL, Fuat, "İsâ b. Abdülaziz el-Cezûlî", *DİA*, İstanbul 1986.

HAMEVÎ, Yakût, *İrşâdu'l-Erib ilâ Ma'rifeti'l-Edîb,*(tah. Davud Samvil Mercelyûs), Beyrut trs.

_____ *Mu'cemu'l-Udaba*, Kahire 1969.

HASSÂN, Temâm, *el-Lugatu'l-Arabiyye Ma'naha ve Mebnaha*, Kahire trs.

_____ *el-Usûl*, Kahire 1982.

HAZER, Dursun, "Şeyh-Zâde'nin Kavâ'idu'l-İ'râb'ı Şerhi Penceresinden Osmanlı Arapça Şerh Çalışmalarına Bakış", *EKEV Akademi Dergisi*, Yıl: 7 Sy : 15 (Bahar 2003).

HEYKel, Ahmed, *el-Edebul-Endelüsî*, Kahire 1985.

HİTTİ, Philip, *İslam Târihi*, (çev. Salih Tuğ), İstanbul 1980.

HUART, Clement, *Arap ve İslam Edebiyatı*, (çev. Cemal Sezgin) Ankara, 1987.

İBN FARÛH, *ed-Dibacu'l-Muzahhab*, Kahire trs.

İBN HALLİKÂN, *Vefayatu'l A'yan*, Kahire 1948.

İBN MADÂ el-Kurtûbî, *er-Redd ale'n-Nuhat,* (nşr. Şevki Dayf),Daru'l-Fikri'l-Arabî, Kahire 1947.

İBN SÎDE, *el-Muhassas*. Beyrut 1978.

İBNİ HALDUN, *Mukaddime,* Beyrut 1976, s. 584.

İBNU'L-ENBÂRÎ, *Nuzhetu'l-Elibbâ*, Bağdat 1959.

İBNU'L-KIFTÎ, Cemalüddin, *İnbâhu'r-Ruvât*, Kahire 1950.

İBNÜ'N-NEDİM, *el-Fihrist*, Kahire 1958.

İBN ŞENEB, Muhammed, 'İbnu'l-Kütıyye", *Dairatu'l-Maarifi'l-İslamiyye*, Kahire trs.

el-İMAD, Abdulhayy, *Şezaratu'z-Zeheb,* Kahire 1351.

JAYYUSİ, Salma Khadra, "Andalusi Poetry; The Golden Period", *The Legacy of Müslim Spain*.

KABAVE, Fahreddin, "İbn Usfûr el-İşbîlî", *DİA*, İstanbul 2001.

KAFES, Mahmut, "Ebû Hayyân el-Endelûsî", *DİA*, İstanbul 1994.

KARATAŞ, Turan, *Edebiyat Terimleri Ansiklopedisi,* Ankara 2002.

KATİP ÇelEBİ, *Kesfu'z-Zunûn*, İstanbul 1941.

el-KAYREVÂNÎ, İbn Reşîk, *Unmûzecü'z-Zamân fî Şu'arâ'l'l-Kayrevân* (tah. Muhammed el-Arûsî el-Matvî - Beşîr el-Bekkûş), Tunus 1986.

KILIÇ, Hulusi, "İbn Madâ", *DİA*, İstanbul 2000.

KILIÇLI, Mustafa, "Kazâz", *DİA*, İstanbul 2003.

KOÇAK, İnci, Basrâ ve Kûfe Mektepleri, *DTCF Doğu Dilleri Dergisi*, Ankara 1981.

KÖPRÜLÜ, Fuat, *Turk Edebiyatı Târihi*, İstanbul 1981.

KUTÛBÎ, İbn Şakir, *Fevatu'l-Vefayât*, Kahire 1951.

LATHAM J. D. ve diğr, "*al-Andalus*", *EI*^{2} (İng.).

el-LUGÂVÎ, Ebû Tayyib, *Merâtibu'n-Nahviyyin,* (tah. M. Ebu'l-Fadl İbrahim), Kahire 1954.

el-MAHZÛMÎ, Mehdî, *Durusu'n-Nahvî fi Bağdat*, Bağdat 1974.

MANSUROĞLU, Mecdud, "Ebû Hayyân, *İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1993.

MAKKÂRÎ, *Nefhu't-Tîb* (nşr. Muhyiddin Abdülhamîd), Kahire 1949.

el-MUBÂREK, Mâzin, *ez-Zeccâcî Hayatuhû ve Âsâruhu ve Mezhebuhû'n-Nahvî min Hilâli Kitâbihi el-Îdâh*, Dımeşk, 1984.

MÛNÎS,, Hüseyin, "La Division poIitico-adminis-trativa de la Espania Musulmana", *Revista del Instituto Egipcio de Estudies Islâmicos.* V, Madrid 1957.

_____Hüseyin, *Fecrü'l-Endelüs,* Cidde 1985.

en-NECCÂR, Muhammed Ali, "İbn Madâ el-Kurtûbî ve Redduhû ale'n-Nuhât", *Mecelletu'l-Ezher,* XIX, 1(1949).

es-SALİM, Seyyid Abdülazîz, *Târîhu'l-Müsiimîn ve Asâruhum fi'l-Endelüs.* İskenderiye 1985.

SERÂTAVÎ, Muâz, *İbn Madâ el-Kurtubi ve Cuhûduhu'n-Nahviyye,* Amman 1988.

SEYBOLD, C. F, "Endülüs", *İslam Ansiklopedisi,* İstanbul 1993.

SEZGİN, Fuat *GAS.*

es-SUYÛTÎ, Celaluddin, *Buğyetu'l-Vu'ât fî Tabâkati'n-Nahviyyîn ve'n-Nuhât*, Kahire 1326.

_____, *el-Muzhir fî Ulûmi'l-Luga,* (tah. M. A Cadu'l-Mevlâ), Kahire 1958.

et-TAYYÂR, Rıza Abdulcelil, *ed-Dirâsetu'l-Lugaviyye fi'l-Endulus.* Beyrut 1986.

TEMİMİ, Abd al-Calil, "Le Gouvernement Ottoman Face au Probleme Morisque", *Al-Andalus.* sy. 23- (1981).

TOPRAK, M. Faruk, "Reformist Bir Arap Gramercisi: İbn Mazâ", *DTCFD*, XXXVII (1994).

TURAN, Abdülbaki, "İbn Mâlik", *DİA*, İstanbul 2001.

UVEYDA, Cemil Abdullah, "Menhecü İbn Usfûr el-İşbîlî fi'n-Nahv ve't-Taşrîf, *Havliyyât: Fer'u'l-Âdâbi'l-Arabîyye*, IV, Beyrut 1989.

VİLÂ, J. Bosch, "İbn al-Kütiyya", EI^2 (İng).

YAZICI, Hüseyin, "İbnu'l-Kutiyye", *DİA*, İstanbul 2001.

ZEYDAN*,* Corci, *Medeniyet-i İslamiye Târihi*, (çev. Zeki Magamiz) İstanbul 1330.

_____ *el-Felsefetu'l-Lugaviyye*, Kahire 1967.

ez--ZEYYAT, Ahmed Hasan, *Târihu'l-Adabi'l-Arabi*, Kahire 1962.

ez-ZÜBEYDÎ, Ebû Bekr, *Tabakâtu't-Nahviyyîn ve'l-Lugaviyyîn,* (tah. M. Ebu'l-Fadl İbrahim) Kahire 1954.